

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

॥ श्रीः ॥

शङ्करजीवनाख्यानम् ।

सन १९३९.

पण्डिता सौ. क्षमा श्रीराघवेन्द्रार्याणां
धर्मपत्नी ।

प्रिंटर:—रामचंद्र येसू शेडगे, निर्णयसागर प्रेस,
घर नं० २६-२८, फोलगाट स्ट्रीट, मुंबई.

पब्लिशर:—सौ. क्षमा राव, २७ न्यू मरीनलैन्, मुंबई.

॥ श्रीः ॥ -

शङ्करजीवनाख्यानम् ।

॥ ग्रन्थार्पणम् ॥

अष्टपितृसौख्यायाः शैशवादपि या मम ।
जनकस्थानमापन्ना स्वयं बोधमजीजनत् ॥

कथयन्ती च या नित्यं पितृसम्बन्धिनीः कथाः ।
हृदि प्रेमाङ्कुरं देववाण्यां मे समरोपयत् ॥
तस्यै श्रीमदुपादेव्यै कृतिं शान्तात्मने मुदा ।
उपशोभातिशायिन्यै मातृदेव्यै समर्पये ॥

प्रस्तावः ।

(कैलकरोपनाम्ना विन्तामणिद्वयानुना नृसिंहशर्मणा कृतः)

महाराष्ट्रभुवः कण्ठमुक्ताहारनिभाः पुरा ।
पण्डिताः पण्डितोपावहा जाताः शङ्करनामकाः १
उदारं चरितं तेषां ग्रन्थैस्मिन्पद्यरूपिणि ।
क्षमया कन्यया तेषां पितृभक्त्या निवेदितम् ॥२॥
अभ्यर्थितोऽहं क्षमया देव्या सुल्लेहवद्धया ।
किञ्चित्प्रास्ताविकं वक्तुं ग्रन्थरूपविवेचकम् ॥ ३ ॥
गीर्वाणवाणीनिपुणा लेखिकेयं रसान्विता ।
सुवर्णनिधिसंयुक्ता क्षमेयं क्षमेव भाति मे ॥ ४ ॥
नाहं गीर्वाणवाण्यां तु कृतभूरिपरिश्रमः ।
अक्षमोऽपि नियोगस्य स्नेहेनास्मिन्नियोजितः ॥५॥

पण्डितः सार्थनामासौ शङ्करः संस्कृतप्रभुः ।
 कन्यास्य पुत्रतां याता पालयन्ती कुलव्रतम् ॥६॥
 कथं हि न करिष्यन्ति कन्याभ्यः पितरः स्पृहाम् ।
 ऋणं तत्पैतृकं पुण्यमपाकुर्युर्यदीह ताः ॥ ७ ॥
 धन्या सा लेखिका मन्ये क्षमादेवी यशस्विनी ।
 स्वतातचरणानां या गुणान्भक्त्याभिगायति ॥ ८ ॥
 अतः किमधिकं श्रेयो नराणामिह जन्मनि ।
 पूर्वजानां यशोगाने प्रीत्या व्याप्रियते यदि ॥९॥
 गार्गी वाचक्रवी यद्वा मैत्रेयी सुलभा पुरा ।
 ज्ञानविज्ञानसम्पन्ना विदुष्यः कीर्तिमाप्नुवन् ॥१०॥
 तासां परम्परा किञ्चिद् रक्षिताऽधुनिके युगे ।
 क्षमया रावपढ्या च रमया पण्डिताख्यया ॥११॥

पुरुषाः पण्डिताः सन्तु तेषां कर्तव्यमेव तत् ।
व्यासक्तिर्देववाण्यां तु शोभते स्त्रीपुरस्कृता ॥१२॥

परिचर्यापि 'वृद्धा'नां स्त्रीकृतैव विशिष्यते ।
स्निग्धतामार्दवाद्यास्ते गुणाः स्त्रीणां स्वभावजाः १३

लीलाप्रिया हि तटिनी स्पृशतीह तटद्वयम् ।
मन्ये गीर्वाणवाणीयं तच्छीलमनुरुध्यते ॥ १४ ॥

पुरा सा पूर्वगोलार्धं पुण्यन्ती रससम्पदा ।
भवितव्यविलासेनाऽभवत् पश्चिमवाहिनी ॥१५॥

आङ्गलशार्मप्रयदेशीयाः पण्डिताः शोधकास्तथा ।
अभ्यस्यन्त्यधुना भाषां गैर्वाणीं प्रेमनिर्भरम् ॥१६॥

अत एव हि कर्तव्यो भारतीयजनैः पुनः ।
प्रयत्नः सततं तस्याः पुनरुज्जीवने मुदा ॥ १७ ॥

प्राच्यसंस्कृतिविज्ञानज्ञानद्वारमपावृतम् ।
निखिलैस्तत्प्रवेष्टव्यमार्यभूतिहितैषिभिः ॥ १८ ॥

श्लाघ्या विद्या निजगुणैः पाश्चात्या भुवि यद्यपि ।
विरुणद्धि न सा नूनं मनागप्यार्यसंस्कृतिम् १९

निष्ठे द्वे ते, ज्ञानमार्गौ तौ, स्वीकार्यौ पृथक् पृथक् ।
संयुक्तौ तु परं नृणां द्विगुणीकुरुतो हितम् ॥२०॥

देववाणी मृता नैव, गुप्तचैतन्यशालिनी ।
अदृश्यवाहिना दुग्धस्रोतसा पाति संस्कृतिम् ॥२१॥

नैकापि देशभाषाणां स्थातुं शक्नोति तां विना ।
तदाधारः प्रभवति तासां संसारकर्मणि ॥ २२ ॥

चरित्रं शङ्करस्यैतत् प्रयागसदृशं शुचि ।
सङ्गमो रुचिरः सोऽत्र प्राच्यपाश्चात्यविद्ययोः २३

पाण्डित्यमेव न परमितरेऽपि पितुर्गुणाः ।
वर्णिताः क्षमया ग्रन्थे रीतिसौन्दर्यशालिनि ॥२४॥

सौहार्दं शङ्करस्येदं माधवस्य च धीमतः ।
श्रेयसे जगतो भाति शिवकेशवयोरिव ॥ २५ ॥

अधिक्षेपेऽभिमानित्वं, वीर्यं विप्रकृतौ तथा ।
दीने दया धृतिः काले सर्वदा सत्कृतौ रुचिः २६

औदार्यं परमं चापि देशकालानुवर्तनम् ।
प्रथयन्ति गुणानेतांश्चरितानि महात्मनः ॥२७॥

प्रसन्ना सरसा वाणी क्षमादेव्या गुणान्विता ।
सूक्तिभिर्मण्डिता नूनमलङ्कारविभूषिता ॥ २८ ॥

कृतिनं पण्डितं मन्ये यस्य कन्या क्षमासमा ।
क्षमापि कृतिनी नूनं शङ्कराल्लब्धसम्भवा ॥ २९ ॥

उभाभ्यां संयुतं मन्ये धन्यं भारतमण्डलम् ।
 ईदृशो दृश्यते यत्र योग्यो गुणिसमागमः ॥३०॥
 अध्येतॄन् निखिलान् सद्यः कुरुतात् कार्यतत्परान् ।
 इत्याशास्य मया सोऽयं ग्रन्थस्तेभ्यः समर्प्यते ३१

श्रीशङ्करजीवनाख्याने विषयानुक्रमणिका ।

विभागः	विषयः	पृष्ठे	श्लोकाः
प्रथमोऽष्टासः	बाल्यवर्णनम्	१	२१
द्वितीयोऽष्टासः	विद्यारम्भवर्णनम्	५	२८
तृतीयोऽष्टासः	विद्याभ्यासवर्णनम्	१०	२३
चतुर्थोऽष्टासः	विद्यासमाप्तिवर्णनम्	१४	६५
पञ्चमोऽष्टासः	काव्यसंशोधनम्	२५	४९
षष्ठोऽष्टासः	श्रुतिप्रशंसनम्	३४	३०
सप्तमोऽष्टासः	द्वितीयपाणिप्रहणम्	४०	४६
अष्टमोऽष्टासः	प्राचीनलेखगवेषणम्	४८	३२
नवमोऽष्टासः	लोकसङ्कटनिवारणम्	५४	४५
दशमोऽष्टासः	शङ्करप्रकृतिवर्णनम्	६२	४४
एकादशोऽष्टासः	राजप्रकोपसमुत्थापनम्	७०	४९
द्वादशोऽष्टासः	चिन्तासन्तानवर्णनम्	७९	३४
त्रयोदशोऽष्टासः	श्यामलागिरिनिवासः	८५	६६
चतुर्दशोऽष्टासः	व्याख्यानविलासः	९७	६२
पञ्चदशोऽष्टासः	समाजपरिष्कारणम्	१०८	३८
षोडशोऽष्टासः	सुधामपुरीनिवासः	११५	९३
सप्तदशोऽष्टासः	दीपनिर्वाणम्	१३१	११५

शङ्करजीवनाख्यानम् ।

ग्रन्थगताः काश्चन सूक्तयः ॥

	पृष्ठे	श्लोके
निर्धनोऽपि वरं प्राप्नोति निर्बुद्धेर्धनिकादपि ।	६	११
फलत्येव हि कल्याणं फलं तीव्रतपस्तरुः ।	८	१८
अहितं हितमेव स्यादैवयोगेन देहिनाम् ।	९	२८
अहो दैवस्य वैचित्र्यं दीना निर्दापपाठिनः ।		
विद्युद्दीपविभूत्यापि धनिकास्तु निरक्षराः ॥	११	८
स नाम्ना भास्करोऽप्यासीन्न प्रचण्डः स्वरुर्मणा ।	२०	८
अनाश्रयोऽपि लोकेऽसिन् शुद्धात्मा न निरस्यते ।		
वीक्षितः पुंशिरोपेण प्रभुणा दीनबन्धुना ॥	११	११
सुखावासोचिताभ्यासः स्वम्यामोचितसंस्कृतिः ।		
संस्कृतेः सदृशारम्भः शङ्करः शङ्करोऽभवत् ॥	१३	१३
को नाम वयमि प्रौढे विम्वरेन्निजधानिकाम् ।	१९	१७

दिव्यः परिचयोऽनेन घनीभूय दिनादिनम्		
सञ्जातः सौहृदप्रन्थिरपुनर्मेघलक्षणः ॥	१८	२९
मनो हि महनीयानां प्रेमहेतुर्न संनिधिः ।	३२	४६
अधुवं यातु नो वित्तं न पुनर्वाङ्मयो निधिः ।	५२	२३
आहन्लाधिकारिणो नूनं निपुणाः स्वार्थसाधने ।		
तिले तालं हि पश्यन्तः करिष्यन्त्यधरोत्तरम् ॥	७७	४५
परपिण्डोपभृगू यः स्यात् स्वतन्त्रः स कथं भवेत् ।	७७	४६
आत्मनोऽपि वरं भङ्गो न पुनः शिरसो नतिः ।	७	८०
पदोन्नतिकृतैश्वर्यं शक्यते हि व्यपोहितुम् ।		
सद्दिधारूपमैश्वर्यं तव हर्तुं क्षमेत कः ॥	८०	११
उक्तं हि पूर्वजैः प्राज्ञैः श्रेष्ठवृत्तिः कृपीबलः ।		
वाणिजो मध्यमी वृत्त्या कनिष्ठः परसेवकः	८३	२९
यदवार्यं सहेत तत् ।	८४	३१
शैशवे सुखदः पुत्रो बाललीलाप्रजल्पनैः ।		
प्रयच्छति सदानन्दं माधवस्तु सुहृन्मणिः ॥	९५	६०

अहो वः संनिधौ साक्षाद्देवगङ्गा यदा सिता ।

किमागमेन युष्माकं तदीयोपनर्दीं प्रति ॥

९९ १६

यो हि कालानुगुण्येन प्रगतिं नानुवर्तते ।

स देशो अष्टकल्याणः सुदूरमवहीयते ॥

१०६ ५८

नानृतं प्रमवेदन्ते सत्यसौख्यं ध्रुवो जयः ।

११६ १०

ऋणमग्निरिव ध्वंसं ननु कुर्यादुपेक्षितम् ।

११७ १५

विद्याभ्युदयसम्पत्तिः प्रथमा सर्वसम्पदाम् ।

१२६ ७०

शिष्यबुद्धिविशेषेण भिद्यते शिक्षणक्रमः ।

१२८ ७८

शासितुः परमो धर्मः प्रजानामनुरजनम् ।

१३५ १७

दुर्जनोऽपि यश्च नूनं नीयते मधुरोक्तिभिः ।

सज्जनः कुत्सितैः शब्दैर्निमुखीक्रियते क्षणात् ॥

१३६ ३०

नास्ति हीनतरं लोके भानिनः परयाचनात् ।

१३८ ४७

धनादप्यधिका विद्या विद्या कीर्तेर्महत्तरा ।

विद्याधिका प्रतिष्ठायास्तस्माद्विद्यामुपार्जय ॥

१३९ ५२

निर्धनोऽपि वरं विद्वान् तु शुग्धो महीपतिः ।

१४० ५८

शृष्टे , श्लोके

धनी वा निर्धनो वापि माननीयोऽतिथिः सदा ।	१४५	८४
जित्वा मयात्मकं शत्रुमात्मलक्ष्मीविलुम्पकम् ।		
प्रियागमेन हृष्टोऽसौ निर्वृतोऽभूद्रमापतिः ॥	४६	३८
स्वबले श्रद्धधानोऽपि दैवतत्रो हि मानवः ।		
कुर्वाणेऽपि नरे यत्नमीश्वरेच्छैव साधिका ॥	१४६	९५
किं नितर्गसुरूपाया रत्नकाञ्चनभूषणैः ।		
शरदिन्दुविभासिन्या रजन्याः किं प्रदीपतः ॥	१४९	१०८
सङ्कटे निस्पृहा प्रीतिर्यस्या धैर्यमनश्वरम् ।		
यस्या नास्ति हितादन्यत्पत्न्युः सैव पतिव्रता ॥	८२	२१
तस्या हि भूषणैः कार्यं यस्या रूपं न विद्यते ।	१४९	१०९

॥ श्रीः ॥

गुरुदेवस्मृतिः ।

नमः शङ्करदेवाय निराकारस्वरूपिणे ।

गुरवे विबुधेष्वाय क्षमादितनुधारिणे ॥

- सौ. क्षमा राय. -

॥ श्रीः ॥

शङ्करजीवनाख्यानम् ।

॥ प्रथमोच्छ्वासः ॥

चाम्बोलीनामनि ग्रामे कोङ्कणावनिमण्डले ।
सार्धैकशतवर्षेभ्यः पूर्वमासीत्कुलं महत् ॥ १ ॥

पण्डिताख्यान्विते यस्मिन् जज्ञे कश्चिद्विजोत्तमः ।
नारायण इति ख्यातो निर्धनोऽपि धनी गुणैः २

लिपिचुश्रुर्विनीतोऽसौ सुशीलश्चात्मसंयमी ।
चकार जीवनं क्षेत्रात्तथा पत्रविलेखनात् ॥ ३ ॥

वीरद्विजन्मनां वंशे सञ्जाता तस्य गेहिनी ।
अस्याः पिता हि सङ्ग्रामे लब्धकीर्तिरमृतपुरा ॥ ४ ॥

पञ्चकन्याऽष्टपुत्रा च भवेत्युक्ताऽऽशिषं पुरा ।

अमोघं कर्तुकामेव गुरुणां मङ्गलं वचः ॥ ५ ॥

सुषुवे तस्य भार्याष्टौ पट्नोजस्विनस्सुतान् ।

शोभनाः पञ्च कन्याश्च चतुराः शुभलक्षणाः ॥ ६ ॥

अथ नारायणस्यासीदनपत्यः सहोदरः ।

पाण्डुरङ्ग इति ख्यातः स च कालवशं गतः ॥ ७ ॥

तदीयमन्दिरे बालास्तदारभ्य रुजार्दिताः ।

पदे पदे भवन्ति स्म नित्यक्लेशकराः पितुः ॥ ८ ॥

प्रेतेन पाण्डुरङ्गेण सन्तानाभावकारणात् ।

आविश्य पीडिता एते बालका मे मुहुर्मुहुः ॥ ९ ॥

इति नारायणो ध्यायन् प्रेतमामग्न्य चेतसा ।

शङ्करस्य करं धृत्वा जगादासृजनाग्रतः ॥ १० ॥

अर्पये पुत्रकामाय पाण्डुरङ्गाय ते प्रिय ।
 शिशुं मे तव वंशार्थं प्रसन्नो भव बान्धव ॥ ११ ॥
 मुञ्च मे बालकानन्यान्मा पुनस्तान्निपीडय ।
 इत्युक्त्वा देवभूताय तस्मै शङ्करमार्पयत् ॥ १२ ॥
 इत्थं निजकुमाराणामुत्तमं स वितीर्णवान् ।
 दत्तकं पुत्रहीनाय पाण्डुरङ्गाय बालकम् ॥ १३ ॥
 स च तद्भार्यया पश्चाद्विधिना स्वीकृतोऽभवत् ।
 न चोवैत्कोऽपि यद्बालो भविता सुप्रसिद्धिमान् १४
 यदसौ स्वश्रमेणैव संस्कृतज्ञानसम्पदम् ।
 सम्पाद्य न चिरालोके भविता च सुकीर्तिमान् १५
 यदसावचिराद्भूत्वा पूज्यः पण्डितमण्डले ।
 पण्डितख्यातिमन्वथां कर्ता च निजसन्ततेः ॥ १६ ॥

उद्धृत्य बान्धवान् नमृभ्रातृस्वसृमुखांश्च सः ।

अलङ्कृतां कुलं कीर्त्या यथात्मानं सुविद्यया ॥१७॥

अथ कालोपनीतेऽसिन्नेकादशवयस्स्पृशि ।

जनकश्चिन्तयामास बटोर्दारक्रियां प्रति ॥ १८ ॥

निश्चित्य कन्यकामेकां दुर्गानाम्नीं शुचेः कुलात् ।

अनुक्तवैव कुमारं च शुभकार्योद्यतोऽभवत् ॥१९॥

व्यवसायं पितुर्दृष्ट्वा भीतविभ्रान्तचेतनः ।

बालः पल्लवगुल्मेषु कचिदस्याद्दिनद्वयम् ॥ २० ॥

अथान्विष्य बटुं नष्टं बन्धुरेकः समानयत् ।

हठाद्विवाहितः सोऽपि हन्त निश्चितकन्यया ॥२१॥

इति सौ. क्षमायाः कृतिषु शङ्करजीवनाख्याने
बाल्यवर्षेणो नाम प्रथमोल्लासः ॥

॥ द्वितीयोद्धासः ॥

अथाष्टादशवर्षीयो मातृवाच्येव शिक्षितः ।
स वने लिपिकारस्य वृत्तिमेवात्मवृत्तये ॥ १ ॥

स्वैरं सञ्चरमाणोऽसौ पथा पुण्येऽहनि क्वचित् ।
ग्रामकार्यालयस्यागात्सन्निकर्षं यदृच्छया ॥ २ ॥

मन्दिरस्य बहिर्वेदौ तत्र लोकान् ददर्श सः ।
निपण्णानुच्चपीठेषु लिखतः फलकोपरि ॥ ३ ॥

सदाभूमितलासीनः स्वयमेव व्यचिन्तयत् ।
अहो लेखनसौकर्यमिदं पीठोपवेशिनाम् ॥ ४ ॥

अपि नाम कदाप्येव श्रामुयां पीठयोग्यताम् ।
न हि संभाव्यते यावदाङ्गुलिविद्या न शिक्षिता ५

उत्सुकस्यापि मे स्थानमीदृशं भाति दुर्लभम् ।
पूर्णेन्दुरिव डिम्भस्य लिप्सोः कन्दुकमानिनः ॥६॥

अकिञ्चनः कथं कुर्यां तदभ्यासं महाव्ययम् ।
इति निर्वेदमापन्नो निराशप्रायतां गतः ॥ ७ ॥

कांश्चित्तथापि कृच्छ्रेण सङ्गृह्य स्वल्पनाणकान् ।
बालशिक्षामुपकीय स्वयं पठितुमुद्यतः ॥ ८ ॥

अथ प्रोत्साहितो यत्नैर्जिज्ञासुश्चाधिकाधिकम् ।
विद्यासम्पादनार्थाय प्रवृत्तोऽभूद्दिवानिशम् ॥९॥

नाहं सम्यक् पठेयं चेदाङ्गलभाषां नृपार्चिताम् ।
तदज्ञानतमःक्लेशो यावज्जीवं भवेन्मम ॥ १० ॥

निर्धनोऽपि वरं प्राज्ञो निर्वुद्धेर्धनिकादपि ।
निर्धनस्याज्ञता नाम मरणादतिरिच्यते ॥ ११ ॥

अतः प्राणव्ययेनापि प्राप्स्यामि ज्ञानमर्थदम् ।
इति निश्चित्य चानेकानुपायान् स व्यचिन्तयत् ॥ १२ ॥

आसीत्कश्चिद्युवा ग्रामे वणिकपुत्रः सुशिक्षितः ।
योऽस्मै पठितमुक्तानि पुस्तकानि ददौ प्रियः ॥ १३ ॥

वृत्तेषु दिनकृत्तेषु पठति स्म स शङ्करः ।
निशि मार्गप्रदीपेषु निर्जने दूरतो गृहात् ॥ १४ ॥

५१॥१५॥

परिश्रान्तो मिताहारः पपाठानन्यचेतसा ।
न च सूर्योदयात्पूर्वं व्यरंसीद्वागुपासनात् ॥ १५ ॥

चलन्मृदुपदं गेहमदृष्टः सहवासिभिः ।
प्रविश्य भूतलास्तीर्णं सुप्त्वाप शयने ततः ॥ १६ ॥

एवं दिवसमायस्यन् कुटुम्बभरणाय सः ।
जीविकां साधयन्नेव निशि विद्यामशिक्षत ॥ १७ ॥

व्युत्पत्तिराङ्गलभाषायामस्य वृद्धिमगाच्छनैः ।

फलत्येव हि कल्याणं फलं तीव्रतपस्तरुः ॥ १८ ॥

तथाप्यस्याग्रजो दृष्ट्वा पितरं वृत्तिकर्षितम् ।

साह्यमस्य चिकीर्षुः सन् कर्तव्यं समचिन्तयत् १९

स नाम्ना भास्करोऽप्यासीन्न प्रचण्डस्त्रकर्मणा ।

मृदूपायेन केनापि धनमर्जयितुं हि सः ॥ २० ॥

वेणुग्रामं समासाद्य न्यवसद्वत्सरद्वयम् ।

अथेतः शङ्करोऽन्वेष्टुं लेखकोद्योगमेकदा ॥ २१ ॥

आङ्गलस्य कस्यचित्पार्श्वं गत्वा निष्कासितोऽभवत् ।

अपमानाद्विपण्णश्च चिन्तयामास सत्त्ववान् ॥ २२ ॥

आङ्गलवाणीं विनाभीष्टं नैव सिध्येत्कदापि मे ।

तदभ्यासो धनापेक्षः का गतिर्मेऽत्र कर्मणि ॥ २३ ॥

तावच्च भास्करो दिष्ट्या प्रियो ज्येष्ठसहोदरः ।
वेणुग्रामात्पुनर्गेहमाययौ कार्यहेतुना ॥ २४ ॥

स तत्र शङ्करं दृष्ट्वा नितरां खिन्नमानसम् ।
वेणुग्रामस्य सौन्दर्यं प्रशंसन्नब्रवीन्मुदा ॥ २५ ॥

मा स्म खिन्नो भवो वत्स नेष्यामि त्वा मया सह ।
वेणुग्रामं यतस्तत्र वेतनं मे द्वयोरलम् ॥ २६ ॥

इति प्रोत्साहितस्तेन प्रवासाय विनिश्चितः ।
गुरुणामप्यनावेद्य विद्यार्थी निर्जगाम सः ॥ २७ ॥

अहितं हितमेव स्यादैवयोगेन देहिनाम् ।
अपमानोऽपि सञ्जातः शङ्करस्य सुखोदयः ॥ २८ ॥

इति सौ. क्षमायाः कृतिषु शङ्करजीवनाख्याने
विद्यारम्भवर्णनो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ तृतीयोद्घातः ॥

कस्यचित्तक्षकस्यासौ संश्रये भास्करोऽवसत् ।
अङ्गणे तस्य गेहस्य पचन्नभन् पठन् स्वपन् ॥ १ ॥

पाठयंश्च वट्टन् कांश्चिद्वेभेऽसौ रूपकद्वयम् ।
आङ्गुलवाणीमधीयानः श्रमेण स्वयमन्तरा ॥ २ ॥

स्नानस्यार्धं ददाति स्म शङ्करायानुजप्रियः ।
शङ्करोऽपि स्वयं विद्यां शिक्षते स्म परिश्रमी ॥ ३ ॥

कस्याश्चित्पाठशालायाः स तिष्ठन् बहिरन्वहम् ।
शृणोति स्म गुरुनन्तः पटुः शिक्षयतो वट्टन् ॥ ४ ॥

उभावपि प्रयस्यन्तौ निर्धनावपि सात्त्विकौ ।
तैलं केतुमसामर्थ्यादीपार्थं क्लेशमापतुः ॥ ५ ॥

वर्धकेरङ्गणे काष्ठखण्डान् संगृह्य भूरिशः ।

ज्वालयन्तौ निशाकाले पेठतुर्ज्ञानतर्पितौ ॥ ६ ॥

१५ + २१ + २१११

जागृत्यामाग्निनिर्वाणमिति रज्ज्वा स शङ्करः ।

भित्तिकीलावलम्बिन्या शिखां बध्नावतस्थिवान् ७

अहो दैवस्य वैचित्र्यं दीना निर्दीपपाठिनः ।

विद्युद्दीपविभूत्यापि धनिकास्तु निरक्षराः ॥ ८ ॥

अथ गच्छत्सु मासेषु वियोगः समभूतयोः ।

कराचीनगरं याते कार्यलाभेन भास्करे ॥ ९ ॥

सोदरेण वियुक्तस्य शङ्करस्योपजीविनः ।

निपेतुर्दुःसहाः क्लेशा भग्ननौकस्य वाम्बुधौ ॥ १० ॥

अनाश्रयोऽपि लोकेऽस्मिन् शुद्धात्मा न निरस्यते ।

वीक्षितः पुंविशेषेण प्रभुणा दीनबन्धुना ॥ ११ ॥

आसीत्तथा हि विप्रेन्द्रो धार्मिको दीनवत्सलः ।
वासुदेव इति ख्यातो वेणुग्रामे कृतस्थितिः ॥१२॥

स च शङ्करमाहूय कुमारं साधुरब्रवीत् ।
विद्यासम्पादनार्थाय त्वमेतत्पुरमागतः ॥ १३ ॥

सहसे दुःसहान्क्लेशानिति भूयो हि नः श्रुतम् ।
तद्धन्योऽसि प्रशस्या ते ज्ञानतृष्णा कुमारक ॥१४॥

धन्यां तपस्विनीं मन्ये या प्रसूता भवादृशम् ।
धन्योऽहं च यदातिथ्यं कर्तुं पूज्याय ते क्षमः १५

तदात्मीयं गृहं मत्वा निवसात्र यथेप्सितम् ।
मा स्म भीतो भवो भद्रसहिष्ये निखिलव्ययम् १६

इति वागमृतं पीत्वा निर्व्याजकरुणानिधेः ।
सवाण्यो बद्धमित्याह युवा दीनः सगद्गदम् १७

बभूव वासुदेवोक्तिः शर्मदा शङ्करस्य सा ।
पिपासितस्य कान्तारे यथा स्वच्छतरङ्गिणी ॥१८॥

सन्तः पुण्यसमाचारा ईदृक्षा हि मनस्विनः ।
नैकस्याः केवलं व्यक्तेर्देशस्याप्युपकारिणः ॥ १९ ॥

यावज्जीवं कृतज्ञोऽभूत्तस्मिन् कृतिनि शङ्करः ।
चक्रे च तद्गृहावासी विद्याभ्यासं यथासुखम् ॥२०॥

आसीद्वर्षत्रयेणैव पूर्णसाक्षाद्भिक्रमः ।
महाविद्यालयेऽध्येतुं लेभे च च्छात्रवेतनम् ॥ २१ ॥

प्रतिष्ठासुरथ ग्रामात्कृतज्ञत्वभरानतः ।
द्रवीभूतान्तरोऽनुज्ञां वासुदेवमयाचत ॥ २२ ॥

सुखावासोचिताभ्यासः स्वभ्यासोचितसंस्कृतिः ।
संस्कृतेः सदृशारम्भः शङ्करः शङ्करोऽभवत् ॥२३॥

इति सौ. शमायाः कृतिषु शङ्करजीवनाख्याने
विद्याभ्यासवर्णनो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ चतुर्थोल्लासः ॥

तदाशीर्वर्धितो दृष्टशुभारम्भफलोदयः ।

अगान्मुम्बापुरीं हृष्टो विद्यामृतपिपासया ॥ १ ॥

एल्फिन्स्टन्निति विख्याते महाविद्यालये युवा ।

प्रचण्डोत्साहसम्पन्नः प्रविष्टोऽभूद्यथाविधि ॥ २ ॥

अथ पारंगतं वर्षद्वयान्ते तं परीक्षणे ।

शालाध्यक्षो ह्युलिङ्गार्यः प्राह तद्बुद्धितोपितः ॥ ३ ॥

द्वितीयोपगुरोः कार्यमङ्गीकर्तुमिहार्हसि ।

पाठ्यन्तां विषयाः केचित्पूर्ववर्गे सवेतनम् ॥ ४ ॥

इति तस्य वचः श्रुत्वा शङ्करः समचिन्तयत् ।

विच्छेदः स्यान्ममाभ्यासे परशिक्षणकार्यतः ॥ ५ ॥

न व्यतिक्रमितुं युक्तमिदं च वचनं गुरोः ।
इति मत्वा प्रतिग्राह विनीतस्तस्य तुष्टये ॥ ६ ॥

मितज्ञोऽपि जनोऽयं चेद्भवद्भिर्मन्यते क्षमः ।
त्रिवारं पाठयिष्यामि सप्ताहे वेतनं विना ॥ ७ ॥

इत्युक्त्वा लाटिनाङ्गलेये नव्यविद्यार्थिनो युवा ।
वाङ्मये शिक्षयामास स्वयं चाप्यैष्ट तत्परः ॥ ८ ॥

पट्वर्षाभ्यन्तरे सोऽभूत्समारभ्यांगलशिक्षणम् ।
पूर्वाभ्यस्तगिरोऽप्यन्यानहो पाठयितुं क्षमः ॥ ९ ॥

तत्काले भूसुरश्रेष्ठः संस्कृताचार्यपुङ्गवः ।
रामकृष्ण इति ह्यासीद् भाण्डारकरवंशजः ॥ १० ॥

वीणपरीक्षामुत्तीर्णः शङ्करोऽध्यापकत्वतः ।
पुण्यपुर्यां नियुक्तोऽभून्महाविद्यालये क्वचित् ॥ ११ ॥

अथैकस्मिन् दिने सोऽयं देवभाषाभिमानिनः ।

सहसाभिमुखं प्राप्तो रामकृष्णमनीषिणः ॥ १२ ॥

स युवानं समालोक्य ब्रह्मवर्चसभास्वरम् ।

विस्मितोऽपि किलावादीत्कर्कशं संस्कृताधिपः १३

किमहो पण्डितारूपेण विप्रेणापि तिरस्कृता ।

देवभाषा त्वया हन्त लाटिनी च पुरस्कृता ॥ १४ ॥

सुखेन साध्यया चापि किं गिरा परकीयया ।

स्वदेशमेव न ज्ञात्वा परदेशाटनेन किम् ॥ १५ ॥

त्यक्त्वा निजाङ्गनां साध्वीं किमन्यां सेव्यते बुधैः ।

जननीं वा परित्यज्य किमन्याऽऽश्रीयतेऽर्भकैः ॥ १६ ॥

अथ वा देवभाषायाः काठिण्यात् त्रासितोऽसि किम्

यदेतां दूरतः कृत्वा प्रणामोऽस्यै समर्प्यते ॥ १७ ॥

अक्षमोऽसि श्रमं सोढुमलसत्त्वाच्च मन्यसे ।
विमलामपि तां वाणीं काठिण्येन कलङ्किताम् १८

को नाम वयसि प्रौढे विस्मरेन्नजघात्रिकाम् ।
शैशवे पायितः स्तन्यं रक्षितश्च प्रयत्नतः ॥ १९ ॥

निशम्य वचनं धृष्णोर्लजितो नितरां युवा ।
उपालब्ध स्वमेवासौ प्रतिजज्ञे च निश्चितः ॥ २० ॥

एष प्राणव्ययेनापि साधयिष्यामि संस्कृतम् ।
प्रपिडतव्यपदेशो मे यथान्वर्थो भवेदयम् ॥ २१ ॥

अथ दक्षिणशालायां पाठग्रन्थेव शङ्करः ।
संस्कृताभ्यसनं चक्रे तीव्रसंवेगमास्थितः ॥ २२ ॥

षणमासाभ्यासमात्रेण विश्वविद्यालयोद्भवाम् ।
परीक्षां कठिनामेकामुदतारीत्स्व लीलया ॥ २३ ॥

अथ प्रौढतराभ्यासः परीक्षामन्तिमां ददौ ।

एम् ए इति सुविख्यातां सिद्धार्थश्चाभवत्पुनः ॥२४॥

शिक्षकः पाठशालायां शिशिक्षे स्वयमप्यसौ ।

कुतश्चित्सैनिकाद्वार्णां शर्मण्यविषयोद्भवाम् ॥२५॥

विश्वविद्यालये तस्य सद्भिः परिचयोऽजनि ।

भारतस्य द्विजश्रेष्ठैः सहविद्यार्थिभिः स्थितैः ॥२६॥

तत्रैवासीत्सुविख्यातः श्रीमान्माधवरानडेः ।

सद्गुणानां निधी रत्नश्रेष्ठानामिव सागरः ॥ २७ ॥

दिव्यः परिचयोऽनेन घनीभूय दिनादिनम् ।

संजातः सौहृदग्रन्थिरपुनर्भेद्यलक्षणः ॥ २८ ॥

महान्तौ पुरुषावेतौ स्निग्धवृत्ती परस्परम् ।

निसर्गादिव संजातौ यथा श्रीरामलक्ष्मणौ ॥२९॥

कथमेतादृशं सख्यं तयोर्भिन्नस्वभावयोः । .

प्रथमाद्दर्शनादेवेत्यासील्लोकस्य विस्मयः ॥ ३० ॥

आसीच्छ्रीमाधवः शान्तः सत्त्ववान् माधवोपमः ।

शङ्करश्चापि तेजस्वी वशी शङ्करसंनिभः ॥ ३१ ॥

न विचित्रा हि मे भाति मैत्री तत्तादृशी तयोः ।

सख्ये नैसर्गिके यस्मात्प्रेमबन्धो महत्तमः ॥ ३२ ॥

समानबुद्धियुक्तानां स्नेहः शीघ्रसमुद्भवः ।

स च निष्कामतायां स्याच्चिरस्थायी च निश्चलः ३३

तस्मादाजीवपर्यन्तममू दाशरथी इव ।

वद्धावकृत्रिमप्रेम्णा ववृताते परस्परम् ॥ ३४ ॥

चिरायाथ पृथग्भूतौ स्वस्वकार्यपरायणौ ।

लोकसेवासमासकौ न्यूपतुः पण्डिताविमौ ॥ ३५ ॥

प्रवासानन्तरं भूयः समेतौ सुहृदाबुभौ ।

निमग्नौ नित्यमालापे निन्यतुर्निखिलां निशाम् ३६

बुभूषुः संस्कृताचार्यो विश्वविद्यालयेऽथसः ।

आसीदवसरान्वेषी लेभे च पदमीप्सितम् ॥३७॥

तथाह्यभून्नियुक्तोऽसौ दक्षिणाध्ययनालये ।

पुण्यपूर्यां स्वतःप्रातर्वैदुष्योऽब्दत्रयान्तरे ॥ ३८ ॥

अथ कार्यवशात्तेन धूमयानेन गच्छता ।

एकदा दृष्ट्वा देवात्कश्चिदाङ्गलो महाजनः ॥३९॥

अचिरादेव पाश्चात्यो बुबुधे यत्सहाध्वगः ।

शङ्करः परमो विद्वान् ग्रन्थकर्ता च विश्रुतः ॥ ४० ॥

तयोः क्रमेण सञ्जाते प्रचुरान्योन्यसंस्तवे ।

विस्मितः शङ्करस्याभूदृष्ट्वाङ्गलो बुद्धिकौशलम् ४१

अब्रवीच्च भवत्कीर्तिः केन वा भुवि न श्रुता ।
मन्ये संस्कृतमभ्यस्तं भवता सुचिरं श्रमात् ॥४२॥

सस्मितं शङ्करोऽवादीन्न मे तत्र चिरश्रमः ।
तस्य गन्धोऽपि मे नासीत्प्रागितोऽब्दचतुष्टयात् ४३

पठिता हि मया लाटिन् भाषा विद्यालये पुरा ।
इति श्रुत्वाब्रवीदाङ्ग्लो नूनं सा दुर्गमाऽस्ति वः ४४

अपि शक्तो भवान् वक्तुं तया वाण्येति वादिनम् ।
पृच्छयतां प्रतिवक्ष्यामीत्यभाषत स शङ्करः ॥४५॥

प्रचक्रमेऽथ सँल्लापमाङ्ग्लो लाटिनभाषया ।
चिन्तयन् भारतीयोऽयं न वक्तुं पारयेदिति ॥४६॥

शङ्करस्तु सुविस्पष्टं वाक्पटुः प्रत्यवोचत ।
तमाङ्ग्लेयं चमत्कुर्वन् ह्येपयंश्चात्ममानिनम् ॥४७॥

अथाङ्गलः प्राह तुष्टोऽस्मि नितरामार्य ते गिरा ।
अभिनन्द्यं हि ते ज्ञानं परकीयवचस्यपि ॥ ४८ ॥

स्वप्नेऽपि न मया वाचः पटुत्वं दृष्टमीदृशम् ।
सद्देशेऽपि न दृश्यन्ते वक्तारो हि भवादृशाः ॥ ४९ ॥

न विद्मो लाटिनज्ञेषु भारतीयेषु सत्स्वपि ।
शिक्षकाः किमिहानेयाः शासकैः परदेशतः ॥ ५० ॥

इति चित्रीयमाणेन वैदेशिकविपश्चिता ।
श्लाघ्यमानः स्वकार्यान्ते न्यवृत्तज्जिमन्दिरम् ५१
(१०५२)

मातृवाचि परा भक्तिस्तस्य बाल्यादपि स्थिता ।
वेणुग्रामाश्रयोऽप्यासीत्सर्वदा तत्परायणः ॥ ५२ ॥

विश्वविद्यालयोद्युक्तः काव्यामृतरसं सदा ।
कवीनां वामनादीनामपिबत् परमादरात् ॥ ५३ ॥

मोरोपन्तस्य काव्येषु परं गौरवमावहन् ।
 तानि लोकसुबोधत्वात्प्रकाशयितुमुद्यतः ॥ ५४ ॥
 आसीत्सुशिक्षितानां च भक्तिरल्पीयसी तदा ।
 मातृवाचीति तेनापि चिरादेव निरूपितम् ॥ ५५ ॥
 शास्त्रिणा केनचित्सार्धं वेणुग्रांमनिवासिना ।
 वर्वेनाम्नाऽकरोन्मातृवाक्यस्य सुशोधनम् ॥ ५६ ॥
 पदवर्णवचोलोपमवलोक्य क्वचित्क्वचित् ।
 वाक्यानि पूरयामास व्यञ्जयन् निजनैपुणीम् ५७
 बृहद्दशमकाव्यस्य समाप्य परिशीलनम् ।
 ग्रन्थं समर्पयत्प्रीत्या भाऊदाजीमहात्मने ॥ ५८ ॥
 देशभाषावचःप्रौढिं महतीं परिपुष्णते ।
 आत्मनेवापरैः सद्भिः पण्डितैर्मार्गिताय च ॥ ५९ ॥

कविचूडामणेरेवं मोरोपन्तस्य शङ्करः ।

काव्यामृतरसैर्लोकान्नन्दयामास सर्वतः ॥ ६० ॥

ततश्चकार गाथानां तुकाराममहात्मनः ।

संशोधनममूल्यानां साहाय्याद्विष्णुशस्त्रिणः ६१

नानाग्रामपुरेभ्योऽयं लेखान् संगृह्य यत्नतः ।

चक्रे ग्रन्थपरिष्कारं जागरूकः परिग्रहे ॥ ६२ ॥

गाथात्रलिरियं पुण्या लोकेषु प्रथिताभवत् ।

आविद्वत्पामरं सर्वे शान्तिमापुस्तया भृशम् ॥ ६३ ॥

ततोऽसौ मातृवाग्भक्तः पराब्धुखजनानपि ।

विद्वानभिमुखीचक्रे सुधानिष्यन्दिवाद्भयैः ॥ ६४ ॥

ज्ञानेश्वरतुकाराममुकुन्दादिकवीश्वरान् ।

स्तुवन् तत्काव्यपीयूषं सर्वलोकानपाययत् ॥ ६५ ॥

इति सौ. क्षमायाः कृतिषु शङ्करजीवनाख्याने
विद्यासमाप्तिवर्णनो नाम चतुर्थोल्लासः ॥

॥ पञ्चमोच्छ्वासः ॥

नवविंशतिवर्षीयः सञ्जातः शङ्करो यदा ।

संस्कृतग्रन्थसंशोधं तदारब्ध सुदुष्करम् ॥ १ ॥

पञ्च वर्षाणि कार्येऽस्मिन् व्याप्तोऽभून्निरन्तरम् ।

गैर्वाणीप्रेमबन्धेन न कीर्त्ये न च सम्पदे ॥ २ ॥

तृषा पिवन्नहोरात्रं साहित्यामृतनिर्झरे ।

कालिदासस्य दासोऽभूद्रसमाधुर्यनिर्जितः ॥ ३ ॥

अत एव कवीन्द्रस्य प्रबन्धान्पूर्वमग्रहीत् ।

चिकीर्षुः सर्वलोकानां सुखास्वादक्षमानमून् ॥ ४ ॥

रघुवंशमधीत्यादौ बहुभाष्यपुरस्सरम् ।

सूक्ष्मदृष्ट्या स्वयं कृत्वा गुणदोषत्रिमर्शनम् ॥ ५ ॥

हस्तलेखांश्च सङ्गृह्य सर्वतः सुप्रयत्नतः ।

शुभं तत्कार्यमारेभे प्राच्यपाश्चात्यपूजितम् ॥ ६ ॥

स्वदेशस्य ऋणं पूर्वमपाकर्तुमिव श्रमैः ।

प्राचकाशदत्तौ काव्यमचिराट्पिप्पणीमयम् ॥ ७ ॥

सर्गाणामादिमं पङ्क्तं काव्यस्य समशोधयत् ।

आङ्गललाटिनटिप्पण्या भूपितं पण्डितोचितम् ८

लाटिनीवागभिज्ञस्य तथा संस्कृतवेदिनः ।

अद्वितीयप्रबन्धोऽयं भाषाज्ञानोपकारकः ॥ ९ ॥

असमाप्तेऽपि शेषेऽस्य प्रबन्धस्य स शङ्करः ।

शोधनं कर्तुकामोऽभून्नाटकानां महाकवेः ॥ १० ॥

श्रीविक्रमोर्वशीयस्य संशोधनमथाकरोत् ।

कुमारसम्भवस्यापि ततो मालविकंस्य च ॥ ११ ॥

तत्र निर्वचनं कृत्वा सूत्रधारपदस्य सः ।

शब्दप्रवृत्तितत्त्वज्ञो व्याचख्यौ विशदं यथा ॥१२॥

महाराष्ट्रीयदेशेषु पुत्रिकाणां प्रदर्शनम् ।

क्रियते स्म पुरा सूत्रं हस्ते धारयता नृणा ॥ १३॥

नेपथ्येऽसौ नरस्तिष्ठन् नर्तयामास पुत्रिकाः ।

रङ्गे 'कौतुकिनो लोकान् रञ्जयन्नात्मवृत्तये ॥ १४ ॥

तावच्च संस्कृतज्ञेन ख्यापितं विल्लनेन यत् ।

कृतेर्मालविकाख्यायाः कालिदासो न लेखकः १५

अन्येन हि प्रणीतेयमब्दानां दशमे शते ।

न रसोऽत्र न माधुर्यं यथा तन्नाटकद्वये ॥ १६ ॥

तदेतन्मतमाङ्गलस्य खण्डयामास शङ्करः ।

नाटकाभ्यां कवेस्तस्य शब्दश्लोकसमुच्चयम् ॥१७॥

कृत्वा प्रयत्नतः साम्यमत्रापि समदर्शयत् ।
अपूर्वपदलालित्ये रसमाधुर्यभावेन ॥ १८ ॥

सुपात्राणां समावेशे संविधानस्य कौशले ।
गुणालङ्कारसम्पत्तौ ध्वनियोगे विशेषतः ॥ १९ ॥

अन्यानि च प्रमाणानि तत्कर्तृत्वे न्यदर्शयत् ।
यथास्य नाटकस्यादौ नाम तस्यैव कीर्तितम् ॥ २० ॥

उपक्रमविधानं यत्तस्यान्यग्रन्थयोः समम् ।
शिवस्य स्तुतिरत्रापि स्वाहन्ताखण्डनं तथा ॥ २१ ॥

चौद्धधर्मोन्नतेः काले तदेतल्लिखितं भवेत् ।
यत्परिव्राजिका तस्मिन् पात्रं पूज्यं हि चेष्टते २२

अतोऽर्धशतकात्पूर्वं मृतेः किस्तस्य निर्मितम् ।
न दशम्यां शताब्द्यां तु यथाङ्गलैः कल्पितं बुधैः २३

तदा हि श्रमणी नासील्लोकसम्माननास्पदम् ।
न च तां कविरुत्कर्षेद्देशकालविचक्षणः ॥ २४ ॥

यदस्य विक्रमादित्यसभावस्थितिवादिनः ।
अर्वाचीनमिमं प्राहुस्तत्र हेतुर्विचार्यते ॥ २५ ॥

बभूवुर्वहवो भूपा विक्रमादित्यसंज्ञकाः ।
नामसाम्यभ्रमेणैते विवदन्ते मनीषिणः ॥ २६ ॥

यस्त्वष्टमशताब्दीतः पूर्वमासीन्महीपतिः ।
मालवे विक्रमादित्यो नाम सोऽन्यो ह्यविश्रुतः २७

यस्य राज्ञः सभायां तु कालिदासो व्यराजत ।
स विक्रमोऽपरश्चासीच्चक्रवर्ती सुविश्रुतः ॥ २८ ॥

स च क्रिस्तशकारम्भात्पूर्वभावी परंतपः ।
शकानां समरे हन्ता शककर्ता जगत्प्रभूत् ॥ २९ ॥

दशम्यां भोजराजेन शताब्द्यां वद्धसौहृदः ।

कविरेष वभूवेति निर्मूलं चानृतं वचः ॥ ३० ॥

मेघदूतकुमाराख्यौ तस्य काव्यमणी उभौ ।

समानौ रघुवंशस्य भातः सप्रसवाविव ॥ ३१ ॥

इति काव्यत्रयीमध्याद्रघुवंशं स शङ्करः ।

विमृशन् विमतप्रश्नान् विचिच्छेद् सविस्तरम् ॥ ३२ ॥

नचिरादथ पाश्चात्या वेवर्मोक्षम्लुरादयः ।

प्राच्यभाषासभां चक्रुर्महतीं लण्डने पुरे ॥ ३३ ॥

अथ लब्धप्रतिष्ठोऽसौ पूज्यमानोऽधिकारिभिः ।

प्रातिनिध्यं समासाद्य शङ्करो लण्डनं ययौ ॥ ३४ ॥

पट्त्रिंशद्वर्षदेशीयस्तदानीमभवद्युवा ।

देवभाषाभिमानेन गच्छन् सलिलवर्त्मना ॥ ३५ ॥

- ॥ आङ्गलदेशे गङ्गाः ॥ -

सुप्रबन्धमुखेनास्मै मतभेदप्रदर्शने ।

पाश्चात्यविबुधास्तत्र शङ्कराय यशस्विने ॥ ३६ ॥

अर्हणामर्हते चक्रुः संस्कृताभ्युदयैपिणे ।

ख्यापयन्तः शुभप्रज्ञां तस्य संस्कृतवेदिषु ॥ ३७ ॥

यणमासाभ्यन्तरे तस्य विदेशस्थापिनो महान् ।

प्राच्यसंस्कृतिसम्प्रीतैः सजातः संस्तवो जनैः ३८

अथैकस्मिन् दिने वस्तुप्रदर्शनमहागृहे ।

आङ्गलया योपिता दृष्टः कयाचित्स द्विजोत्तमः ३९

सा हि सत्कवयित्रीति मानिता विश्रुताऽभवत् ।

दृष्ट्वैव शङ्करं साभूच्चकिता तस्य तेजसा ॥ ४० ॥

सैकाग्रं पश्यति स्मै न तालपत्रैः समावृतम् ।

वेदपणेरिवाकीर्णं साक्षाज्ज्ञानतरुं यथा ॥ ४१ ॥

संनदैस्तालपत्राणां सूच्यते स्म तदागमः । . .
मर्मरैर्मृगसंसर्पो मुनीनामाश्रमे यथा ॥ ४२ ॥

अतिकौतुकिनी जाता साध्वी प्राच्यबुधोत्तमे ।
न शशाक पुनस्तस्य सद्यः परिचयार्जने ॥ ४३ ॥

कालेन काकतालीयस्तयोरासीत्समागमः ।
कथालापविशेषेण हर्षकारी परस्परम् ॥ ४४ ॥

नचिरान्निर्गमे प्राप्ते विदुषोऽस्य विदेशतः ।
उभौ च नव्यमैत्रीकौ परं खिन्नौ बभूवतुः ॥ ४५ ॥

स्नेहं पयोधिना दूरीकृतावपि ररक्षतुः ।
मनो हि महनीयानां प्रेमहेतुर्न सन्निधिः ॥ ४६ ॥

गतेषु त्रिंशदब्देषु मनीषिण्या तया सह ।
दैवयोगात्समाजग्मे वामनः शङ्करात्मजः ॥ ४७ ॥

अपूर्वश्रुतदृष्टं च सुहृत्पुत्रोऽयमित्यसौ ।

अनुक्तापि व्यजानात्तं चित्रलेखसमुद्यतम् ॥४८॥

भवेत्स्वप्ने कथायां वा समापत्तिः किलेदृशी ।

इदं परमहो चित्रमिति मेने स वामनः ॥ ४९ ॥

इति सौ. समायाः वृत्तिषु शङ्करजीवनाख्याने,

काव्यसंशोधनो नाम पञ्चमोऽङ्काक्षः ॥

॥ पण्डोच्छासः ॥

पाश्चात्यैरपि स ज्ञातः पण्डितत्वेन पण्डितैः ।
अन्वर्थीकृतवंशाङ्कः स्वदेशं पुनराययौ ॥ १ ॥

विदेशे विश्रुतो विद्वान् विमलां कीर्तिमाप् सः ।
स्वदेशे स्वर्चितश्चासीत्सुधीभिश्चाधिकारिभिः ॥ २ ॥

विविधं च विदेशीयं स्वदेशीयं च वाक्यम् ।
वशीकृत्य बभूवासौ नचिरेण बहुश्रुतः ॥ ३ ॥

तदपूर्वपटुत्वेन विश्वविद्यालयादसौ ।
अपनीय नियोक्तव्यः पदे कापि महत्तरे ॥ ४ ॥

इति निश्चित्य सम्राज्ञ्याः किङ्करैरधिकारिभिः ।
त्याजितः शिक्षकोद्योगं नितरामात्मनः प्रियम् ५

नगरान्नगरं गच्छन् न्युक्तो राष्ट्रकर्मणि ।
नैपुणीं दर्शयामास नैककार्यधुरन्धरः ॥ ६ ॥

व्याप्तो राजकार्येषु भूयिष्ठमपि वासरम् ।
कलुं देवगिरः सेवां यथेष्टं न शशाक सं ॥ ७ ॥

तथापि प्रेरितो भक्त्या विरामेषु दिने दिने ।
करोति सैव शुश्रूषां यथाकालं यथाविधि ॥ ८ ॥

प्रवन्धान् कालिदासस्य पूर्वोक्तान् परिशोध्य सं ।
ऋग्वेदं शुभमध्येतुमारेभे सूक्ष्मदृष्टितः ॥ ९ ॥

देशे जिज्ञासुभूयिष्ठे शार्मण्यानां मनीषिणाम् ।
प्रसिद्धिर्माचिरादेपं भूयसीमधिजग्मिवान् ॥ १० ॥

ततः सार्धद्विवर्षान्ते श्रुतेर्निखिलमष्टकम् ।
सुबोधसंरलैर्वाक्यैर्विवरीतुमुपाददे ॥ ११ ॥

मत्वा दिव्यमिदं शास्त्रं पुरुषार्थप्रसाधकम् ।
सुखबोधाय बन्धूनां सर्वेषामात्मनः सताम् ॥१२॥

महारार्षीयवाचैव व्याख्येयमिति निश्चितः ।
बहन् गुर्वीमविश्रान्तं राजकार्यधुरं दिवा ॥ १३ ॥

ऋचामुपासनानन्दे निशां चैकान्ततो नयन् ।
संहितामखिलां देशभाषया पर्यवर्तयत् ॥ १४ ॥

एवं विविधसूक्तानां शतकान्येकविंशतिम् ।
महर्षीणां शतैः प्राचां निर्मितानि तपस्विनाम् १५

विदेशीयगिरा रम्यं प्रतिमासमनूद्य च ।
बुल्बरादिप्रतीज्यानां विदुषां प्राहिणोदसौ ॥ १६ ॥

आसीत्काथवटे नाम कश्चिदस्य सुहृन्मणिः ।
चिरकालात्सहाध्यायी संस्कृतज्ञः परिश्रमी ॥१७॥

तस्य वेदार्थयत्नाख्यां मित्रस्य सहकारतः ।

अनुवादान्वितामेकां पत्रिकां समपीपदत् ॥ १८ ॥

तस्य चाभूतपूर्वस्य प्रबन्धस्य मुखे सुधीः ।

विनीतो व्यालिखद्वेदप्राधान्यख्यापनं यथा ॥ १९ ॥

विदेश्या गृह्यते वेदानर्थबोधपुरस्सरम् ।

भारतीयास्तु दृश्यन्ते तद्विमर्शपराङ्मुखाः ॥ २० ॥

जन्मभूः सर्ववेदानामिदं भारतमण्डलम् ।

तथाप्यहो अमोघा वागियं लोकैरुपेक्ष्यते ॥ २१ ॥

पाश्चात्यापेक्षयाऽभ्यासः श्रुतीनां सुकरो हि नः ।

ज्ञानतर्पो गुरुस्तेषामस्ति नः संस्कृतिः शुभा ॥ २२ ॥

सुबहून्वेदसम्बद्धान्पाश्चात्यै रचितान्वुधैः ।

टीकासंवलितग्रन्थान् समालोच्य पुनः पुनः २३

मया हि निरणायीदं मन्त्राः कतिपये श्रुतौ ।
न दुर्वोधाः स्वदेश्यानां यथा पश्चिमवासिनाम् २४
नव्यप्राचीनवर्गाणां भारतेऽत्र विशेषतः ।
आर्याणां न हि भेदोऽस्ति शुद्धसंस्कृतिदृष्टिः २५
परं प्राच्यप्रतीच्यानामस्ति भेदो महत्तमः ।
अत एव विदेशीया बहुश्रुतबुधा अपि ॥ २६ ॥
निर्मायापि बहून् ग्रन्थान् वैदिकान् हितकारिणः ।
न पारयन्ति वेदार्थं विज्ञातुं सूक्ष्मतत्त्वतः ॥ २७ ॥
सूते ज्ञानमवत्यार्तेर्निरस्यति हृदस्तमः ।
त्रयी मूर्तित्रयीवेति प्राज्ञैरुद्धुष्यते मुहुः ॥ २८ ॥
अन्वभावि यथानन्दः श्रुतिसंशीलनान्मया ।
तथैव बान्धवाश्चापि नन्देयुर्नात्र संशयः ॥ २९ ॥

इति संबोध्य देशीयान् मासपत्रमुखेन सः ।

आरेभेऽथर्ववेदस्य व्याख्यानं देशभाषया ॥ ३० ॥

इति सौ. क्षमायाः कृतिषु शङ्करजीवनाख्याने
श्रुतिप्रशंसनो नाम षष्ठोऽङ्काः ॥

॥ सप्तमोद्धासः ॥

तावच्च दैवयोगेन प्रेषितोऽभूत्पुरात्पुरम् ।
राजकार्यवशाद्भूयः स्वपदेऽभ्युदयं गतः ॥ १ ॥

अथास्य गृहिणी दुर्गा वत कालवशं ययौ ।
विहायोपत्रिवर्षीयां कृष्णाभिधसुतां शुभाम् ॥२॥

बालिकां बहुकार्येषु निमग्नस्य दिवानिशम् ।
रक्षितुं न गृहे नारी निपुणा काप्यवर्तत ॥ ३ ॥

राजदुर्गे निजभ्राता सीतारामस्तदावसत् ।
तदेनामस्य भार्यायाः सकाशं ग्राहिणोदसौ ॥ ४ ॥

अथ गच्छति कालेऽसौ सुहृद्भिर्वोधितोऽभवत् ।
परिणेतुं पुनः काञ्चित्सुजातां विधवामपि ॥ ५ ॥

नवीनशिक्षितान्मुक्त्वा तदान्यैरखिलैरपि । .
न्यपेधि विधवोद्वाहो जनैः स्वार्थैकदृष्टिभिः ॥ ६ ॥

विधवां वोढुकामोऽपि न लेभे शङ्करस्ततः ।
कुलशीलवयोरूपैरनुरूपां वराङ्गनाम् ॥ ७ ॥

परिणयामथान्वेष्टुं प्रवृत्तोऽभूत्कुमारिकाम् ।
बालिका च शुभा काचित्प्रदेया श्रुतिमागता

सा हि शिक्षकवर्यस्य कस्यचित्तनयाऽभवत् । .
श्रुतसद्गुणसम्पत्तेः सोलापुरनिवासिनः ॥ ९ ॥

रामचन्द्र इति ख्यातो नायकाख्यकुलोद्भवः । .
प्रियशिष्यः पिता सोऽभूत्कन्यारत्नविभूषितः १०

आसीत्तस्य द्विजेन्द्रस्य राधा नाम मनस्विनी । .
भार्या रूपगुणाचारैः श्रीमद्राधानुकारिणी ॥ ११ ॥

अनयोर्वरदम्पत्योर्विश्रुता गोजराख्यया ।

सुकुमारी च कन्यांसीत्पद्मिनीं व मनोहरा ॥१२॥

दृष्ट्वैव बालिकामेतां कमलाक्षीं सुमध्यमाम् ।

रूपसंवादि सौगुण्यां चकमे शङ्करो भृशम् ॥ १३ ॥

सम्प्रार्थ्य पितरं तस्याः शङ्करः प्राप्तसम्मतिः ।

जग्राह पाणिना पाणिं शोभनायाः शुभे दिने १४

शुचिस्मितजुपस्तस्याः सुन्दर्याः शान्तचेतसः ।

उपःशोभाविशिष्टाया उपानामं चकार सः ॥१५॥

त्रयोदशवयोजुष्टामपुरोज्झितमन्दिराम् ।

कृपामृदुरुपादाय राजदुर्गमगान्मुदा ॥ १६ ॥

यत्रासीदुक्तपूर्वो यः सीतारामः सहोदरः ।

पालयन् शीलसम्पन्नो वृत्तिमर्थकरीं निजाम् १७

- ॥ नयोदा श्रीमती उपादेवी ॥ -

नवोढां सुकुमाराङ्गीं लक्षणीयां प्रभावतीम् ।
तस्यौ प्रतीक्षमाणोऽसौ सपत्नीकः कुतूहलात् १८

असाम्येऽप्युभयोः कांमं दम्पत्योर्वयसा तयोः ।
तत्प्रौढाचरणान्नेदो नाभवद्वृष्टिगोचरः ॥ १९ ॥

ननान्दृष्ट्रातृजायासु सपत्नीदुहितर्यपि ।
देवरेण्वप्युपादेवी विनीता प्रियमाचरत् ॥ २० ॥

सपत्नीवालिका कृष्णा वयसा पञ्चवत्सरा ।
वर्णेन यद्यपि श्यामा विशुद्धा चेतसाऽभवत् २१

सा मृगाक्षीमुपां रम्यां दृष्टमात्रां विमातरम् ।
लेहेन समुदाचारीच्चिरात्परिचितामिव ॥ २२ ॥

पञ्चवर्षकनीयस्यामुपा तस्यां समल्लिहत् ।
वद्वेव प्रेमपाशेन प्रगाढं पूर्वजन्मनः ॥ २३ ॥

निरूढे च तयोरेवं सख्ये महति निस्पृहे ।

आविवाहसमूत्कृष्णा विमातुः सहवर्तिनी ॥ २४॥

अथ वर्षद्वयादूर्ध्वमुपाशङ्करयोर्यदा ।

पुत्रोऽजनि तदा कृष्णा जननीव जुगोप तम् २५

तनोति स्म पितुः क्लेशं बालविद्यापराङ्मुखी ।

विमातुस्तोपदात्वासीदूर्णाम्बरकरी शिशोः ॥ २६॥

एकदा सुखमासीने शङ्करे पत्रमागमत् ।

सुहृन्माधवभार्याया रमादेव्याः स्वहस्ततः ॥ २७॥

विषूचिकासमाक्रान्तः श्रीमान्माधवरानडेः ।

इति वार्तामतः प्राप्य व्याकुलः शङ्करोऽभवत् २८

एकतः पीडितं मित्रं त्वरया गन्तुमुत्सुकः ।

अन्यतो बालपत्नीं स्वामंजिंहासुरतिप्रियाम् ॥ २९॥

इतिकर्तव्यतामूढः कियन्तं कालमाकुलः ।
दोलायमानचित्तोऽभूदाकृष्टः स्नेहवन्धनैः ॥ ३० ॥

यदि शीघ्रं न गच्छेयं प्रियमित्रस्य सन्निधिम् ।
चिन्तया परितप्येय पापशङ्की पदे पदे ॥ ३१ ॥

अथासौ यदि दुर्देवादसूनेव परित्यजेत् ।
तदा दुर्लभमेव स्यात्तन्मुखस्यापि दर्शनम् ॥ ३२ ॥

अत्यन्तमनुतापायः प्रमादोऽयं भविष्यति ।
इति भूयः परामृश्य निश्चिष्ये गन्तुमेव सः ॥ ३३ ॥

निवसेह क्वचित्कालं सीतारामो ममानुजः ।
कर्ता कालविनोदं ते शीघ्रमेप्यामि मा शुचः ॥ ३४ ॥

इति प्रियां समाश्वस्य प्रतस्ये राजकोटतः ।
चेतसा शुभमाध्यायनार्तमित्रस्य नित्यशः ॥ ३५ ॥

लङ्घयन् दीर्घमध्वानं चतुःपञ्चप्रयाणकैः ।

जवात्पुण्यपुरीं प्राप सुहृद्दर्शनलालसः ॥ ३६ ॥

अथ शङ्करमालोक्य नवोद्गाहसुखोज्ज्वलम् ।

भृशमाद्रीं विभूवासौ लघूभूतरूजाव्ययः ॥ ३७ ॥

जित्वामयात्मकं शत्रुमात्मलक्ष्मीं विलुम्पकम् ।

प्रियागमेन हृष्टोऽसौ निर्वृतोऽभूद्रमापतिः ॥ ३८ ॥

ततः कैश्चिद्द्विहोरात्रैः शुभोदन्तः समागतः ।

शङ्करो यन्नियुक्तोऽभूदायशुल्कग्रहालये ॥ ३९ ॥

द्विगुणं वेत्तनं तस्मान्नियोगादपि शङ्करः ।

इदं चोपानमदैवादतर्कितमयाचितम् ॥ ४० ॥

निशम्येदं रमादेवी मुदिता प्राह शङ्करम् ।

अहो पुण्योदयो भूयानुपायाः पूर्वजन्मनः ॥ ४१ ॥

इतः परमवाप्तासि द्विगुणं यद्धनागमम् ।

सौभाग्यमेव कान्तायाः स्वभर्तुः सुखकारणम् ४२

सुहृत्पत्न्या वचः श्रुत्वा रमादेव्याः सुमङ्गलम् ।

प्रत्याह शङ्करो भद्रे व्रूषे सत्यं प्रियं च मे ॥ ४३ ॥

धन्योऽहं यद्रमादेवि सुहृदौ प्राप्तवानहम् ।

माधवं भवतीं चापि प्राणेभ्योऽप्यधिकप्रियो ॥ ४४ ॥

कृत्वा विदितवृत्तान्तं सीताराममथानुजम् ।

मुन्वापुरीमुपाकृष्णे प्रेपयेति तर्मादिशत् ॥ ४५ ॥

तत्र भूयः स गार्हिस्थ्ये सुखितः पर्यवस्थितः ।

रघुवंशस्य पदसर्गानवशिष्टानुपाददे ॥ ४६ ॥

इति सौ. शमाया. वृत्तिषु शङ्करजीयनाख्याने

द्वितीयपाणिग्रहणो नाम सप्तमोऽङ्काः ॥

॥ अष्टमोऽष्टासः ॥

एकदा राजकार्येण विजापुरमधिष्ठितः ।

ताम्रशासनवृत्तान्तमेकं शुश्राव लोकतः ॥ १ ॥

पुरा कृषीवलस्येदं कस्यचित्करमागतम् ।

खक्षेत्रेऽर्पितो ग्रामे तिलगुण्डीति विश्रुते ॥ २ ॥

आसीद्ग्रामटिका सेयं दशक्रोशान्तरे पुरात् ।

यत्र लेख्यमिदं देवात्क्राम्यति सं करात्करम् ॥ ३ ॥

आकस्मिकमिदं वृत्तं शासनस्य निशम्य सः ।

तदीप्सुरभवद्यत्नात्तृपार्तः सलिलं यथा ॥ ४ ॥

महार्हमिति तद्भूमौ निचखान कृषीवलः ।

चिराय तच्च भूगर्भे लीनं निधिरिव स्थितम् ॥ ५ ॥

स कदाचिदिदं लोभाद्रक्षितुं चोरवर्गतः ।

स्वयं गर्तात्समुद्धृत्य ततो ग्रामान्तरं ययौ ॥६॥

तच्च तत्र विचिकीषुः स्वर्णतुल्यं विभाव्य सः ।

दर्शयामास लोकेभ्यो रत्नं गारुडिको यथा ॥७॥

न कोऽपि नगरावासी व्यश्वसीत्तदनर्घताम् ।

अथ क्षेत्री तदुद्रिग्नो वार्धुपौ बन्धनेऽक्षिपत् ॥८॥

देयं तु नियते काले प्रत्यर्पयितुमक्षमः ।

न्यासत्यागेन मुक्तोऽभूद् ऋणतः स कृषीवलः ९

यत्पुरा कृतयत्नोऽपि न लेभे वस्तु शङ्करः ।

तदेव सुमुखे दैवे सुखेन प्राप वार्धुयेः ॥ १० ॥

तद्गतं विषयं दृष्ट्वा बभूवानन्दतुन्दिलः ।

अमूल्यं संस्कृतज्ञानां मणिज्ञानां मणिर्यथा ॥११॥

आसीद्विक्रयलेखोऽयं येन चालुक्यवंशजः ।

मुञ्जो नाम महीपालो ग्रामवृन्दं वितीर्णवान् १२

कण्ठसामन्तसंज्ञाय कस्मैचिद्वेवडाव्हयम् ।

गुणदिग्गजशून्येन्दुमिते संवत्सरे पुरा ॥ १३ ॥

ताम्रलेखमिमं सर्वमितिहासार्थसंयुतम् ।

यत्तादाङ्ग्लेयभारत्या शङ्करः पर्यवर्तयत् ॥ १४ ॥

प्राकाशयदथेदं च कस्मिंश्चिन्मासपत्रके ।

वर्लीनाकादसीनामपत्रिकायां ततः पुनः ॥ १५ ॥

जेस्लमीराख्यशर्मण्यनगरे चिरकालतः ।

भण्डारं हस्तलेखानामासीदिति विवेद सः ॥ १६ ॥

आसन् ग्रन्थालये तस्मिन् पोषिते बुल्वरादिभिः ।

काव्यनाटकशास्त्राणां हस्तलेखाः सहस्रशः ॥ १७ ॥

१ गुणाक्षयः, दिग्गजा अष्टौ शून्यं बिन्दुः, इन्दुरेकः, इति सङ्केतमाश्रित्य
वामतो गत्या अष्टत्रिंशदुत्तरैकसहस्र (१०३८) सख्या विवक्षिता भवति ।

लुण्ठिताः सर्व एवैते पाश्चात्यैर्भारतादिति ।
अवधार्य स तत्त्वेन विपादमगमंद् भृशम् ॥ १८ ॥

अथ त्रैमासिके पत्रे रानडेसुप्रचारिते ।
विवत्रे वञ्चनावृत्तिं विदेशविदुषां यथा ॥ १९ ॥

शङ्करस्य लेखः ॥

भारतस्यावशिष्टोऽयं हस्तलेखात्मको निधिः ।
बहिर्निस्सरणाद्यत्नै रक्षणीयोऽधिकारिभिः ॥ २० ॥

रिक्थमेतदमूल्यं नः पूर्वजेभ्यः समागतम् ।
भूतिकामैस्तदस्माभिर्गोपनीयं प्रयत्नतः ॥ २१ ॥

हस्तलेखनिधिस्थानाद्ग्रन्थरत्नानि भारतात् ।
हृतानि च हियन्ते च पाश्चात्यैर्भूरिशः किल ॥ २२ ॥

निषेद्धव्या इमेऽस्माभिः परस्वापजिहीर्षवः ।

अधुवं यातु नो वित्तं न पुनर्वाङ्मयो निधिः २३

अहो निन्द्यमिदं चौर्यं परतन्नप्रजायहात् ।

कः साधुर्बालकं लुण्ठेद्विवशं रत्नभूषितम् ॥ २४ ॥

शोचनीयमिदं नूनं यदज्ञान्वचनच्छलैः ।

प्रलोभ्य लघुमूल्येन हरेयुस्ते परं निधिम् ॥ २५ ॥

श्रूयते हि बुधः कोऽपि प्रतीच्यो हागनामकः ।

जहार हस्तलेखानां राशिमीदृशवर्तनैः ॥ २६ ॥

अथास्य मरणादूर्ध्वं भार्या तल्लेखविक्रयात् ।

लैभे लक्षाधिकद्रव्यं ग्रन्थकोशान्मयुनिक्पुरे ॥ २७ ॥

कथमीदृशमन्याय्यं दण्डनीयं न दण्ड्यते ।

नास्ति किं भारते विद्वान् लेखानामुपयोगवित् २८

लेखानां प्रतिरूपाणि काममादाय यान्तिवमे ।

मूलं न हर्तुमर्हन्ति लिखितं ग्रन्थकर्तृभिः ॥ २९ ॥

भारतीयदशामेवमनुशोचन् स शङ्करः ।

निनिन्द निर्भयं हूणान् हस्तलेखापहारिणः ॥ ३० ॥

कालेन देशजोऽस्माकं भविष्यत्येव शोधकः ।

रत्नानि यः समुद्धृत्य दर्शयेद्वाक्योदधेः ॥ ३१ ॥

अतो लोकहितार्थाय प्रकल्प्यं राजशासनम् ।

इति न्यायोजितैर्वादैः शङ्करः समसूचयत् ॥ ३२ ॥

इति सौ. क्षमायाः कृतिषु शङ्करजीवनाख्याने
प्राचीनलेखगवेपणो नामाष्टमोऽध्यायः ॥

निषेद्धव्या इमेऽस्माभिः परस्वापजिहीर्षवः ।

अधुवं यातु नो वित्तं न पुनर्वाङ्मायो निधिः २३ ।

अहो निन्द्यमिदं चौर्यं परतन्त्रप्रजायहात् ।

कः साधुर्बालकं लुण्ठेद्विवशं रत्नभूषितम् ॥ २४ ॥

शोचनीयमिदं नूनं यदज्ञान्वचनच्छलैः ।

प्रलोभ्य लघुमूल्येन हरेयुस्ते परं निधिम् ॥ २५ ॥

श्रूयते हि बुधः कोऽपि प्रतीच्यो हागनामकः ।

जंहार हस्तलेखानां राशिमीदृशवर्तनैः ॥ २६ ॥

अथास्य मरणादूर्ध्वं भार्या तल्लेखविक्रयात् ।

लेभे लक्षाधिकद्रव्यं ग्रन्थकोशान्मन्युनिक्पुरे ॥ २७ ॥

कथमीदृशमन्याय्यं दण्डनीयं न दण्ड्यते ।

नास्ति किं भारते विद्वान् लेखानामुपयोगवित् २८ ।

लेखानां प्रतिरूपाणि काममादाय यान्त्वमे ।
मूलं न हर्तुमर्हन्ति लिखितं ग्रन्थकर्तृभिः ॥ २९ ॥

भारतीयदशामेवमनुशोचन् स शङ्करः ।
निनिन्द निर्भयं हूणान् हस्तलेखापहारिणः ॥ ३० ॥

कालेन देशजोऽस्माकं भविष्यत्येव शोधकः ।
रत्नानि यः समुद्धृत्य दर्शयेद्वाङ्मयोदधेः ॥ ३१ ॥

अतो लोकहितार्थाय प्रकल्प्यं राजशासनम् ।
इति न्यायोजितैर्वादैः शङ्करः समसूचयत् ॥ ३२ ॥

इति सौ. क्षमायाः कृतिषु शङ्करजीवनाख्याने
प्राचीनलेखनवेपणो नामाष्टमोऽध्यायः ॥

॥ नवमोच्छ्वासः ॥

अथ कार्यवशादस्मिन् खानदेशमधिष्ठिते ।

वभूव सहस्रोत्पातः कश्चिद्विश्वभयङ्करः ॥ १ ॥

अदूरे धुलियाग्रामाद्वर्षाकाले समागते ।

एका नदी प्रवृद्धाभून्महौघेन भयानका ॥ २ ॥

नदीमुभयतो ग्रामाः केचिदासन् परिप्लुताः ।

जलौघेन कुटीराणि विध्वस्तानि बहूनि च ॥ ३ ॥

जलप्रलयतुल्येऽस्मिन् सङ्कटे ग्रामवासिनः ।

निपेतुः सलिले भ्रान्ताः परं पारं यियासवः ॥ ४ ॥

महासत्त्वाः परे केचिज्जलौघेन युयुत्सवः ।

वभूवुः क्षिप्तपर्यस्ता विवशा मरणोन्मुखाः ॥ ५ ॥

गृहेभ्यो निर्गता ये तु प्रत्यायाताः कुटुम्बिनः ।
नदीप्रकोपमालोक्य स्थितास्ते मुग्धचेतसः ॥ ६ ॥

श्रुतमात्रेऽथ वृत्तान्ते त्यक्त्वा कार्याणि शङ्करः ।
नाविकैः सह निष्णातैः सरिच्छीरमुपागमत् ॥ ७ ॥

दत्त्वा त्रेभ्यः प्लवान् प्राह शङ्करः प्रौढया गिरा ।
प्रयात त्वरितं सर्वे रक्षतागतिकान् जनान् ॥ ८ ॥

इत्युक्त्वा स्वयमासीनः प्लवेऽन्यस्मिन् विनिर्भयः ।
प्राणसंशयमारूढो जलोघमभिसम्प्लवन् ॥ ९ ॥

मज्जतो विवशान्मर्त्यान्धूर्ध्वमाकृष्य धारयन् ।
दीनानुद्धृत्य वेगेन स्वप्लवं पर्यपूरयत् ॥ १० ॥

प्रापय्य तान्नदीतीरमवगाह्य पुनर्जले । . .
भूयश्चान्यान्समानैपीद्रक्षित्वा मरणोन्मुक्तान् ॥ ११ ॥

निनाय दिवसं कृत्स्नं गतागतपरिश्रमैः ।

प्रेरयन्नाविकांश्चापि निर्धूय सुखमात्मनः ॥ १२ ॥

जले वीक्ष्य भयाक्रान्तान्मग्नोन्मग्नकलेवरान् ।

अवप्लुत्य स्वयं वेगान्नदीष्णस्तानतारयत् ॥ १३ ॥

बालकान्मूर्च्छितान् कांश्चिदुडुपात्पतितान् पुनः ।

केशग्राहं समुद्धृत्य जीवयामास यत्नतः ॥ १४ ॥

बहूनेवं समुत्तार्य बलबुद्धिपराक्रमैः ।

ब्राह्मणोऽपि यशः प्राप शङ्करः क्षत्रियोचितम् १५

कर्पकाणामयं ग्रामः कोसंवीति सुविश्रुतः ।

इत्थं निर्मार्जितः पूरैर्नामशेषोऽभवत्किल ॥ १६ ॥

क्षेत्रावलम्बिनः सर्वे नष्टसर्वधना अपि ।

प्राणसंरक्षणादेव परमानन्दमाप्नुवन् ॥ १७ ॥

अचिन्त्यदुर्दशामेषां दृष्ट्वाचिन्तयदारद्रिधीः ।

सदुपायं निवासार्थे दीनग्रामनिवासिनाम् ॥ १८ ॥

स्वाधिकारबलादर्थं समुत्पाद्याविलम्बितम् ।

पुनरुत्थापयामास तद्धामं शङ्करः स्वयम् ॥ १९ ॥

सुखमावासिताः सर्वे कृतज्ञा ग्रामिकास्ततः ।

चक्रुः शङ्करपेठाख्यं ग्रामं नूतनकल्पितम् ॥ २० ॥

इदं कदाप्यविस्मयं कर्म तिष्ठति शाश्वतम् ।

प्रत्युत्पन्नमतेस्तस्य धार्मिकस्य मनस्विनः ॥ २१ ॥

अद्यत्वे विद्यते ग्रामः सोऽयं जनसमृद्धिमान् ।

तथापि कति वा विद्युः पुरावृत्तमिदं जनाः ॥ २२ ॥

अथैकदा स्थिते तस्मिन् कार्ययोगाद्विजापुरे ।

अनावृष्टिवशात्तत्र दुर्भिक्षं समजायत ॥ २३ ॥

क्षुधया पीडिता लोका अस्थिशेषकलेवराः ।

मक्षिकानिर्विशेषेण म्रियन्ते स्म प्रतिक्षणम् ॥२४॥

न पूर्वमनुभूतोऽभूदीदृक्कालविपर्ययः ।

मेनिरे तदमुं लोकाः प्रकोपं दैवसम्भवम् ॥२५॥

सङ्कटे घोररूपेऽस्मिन्नुपकर्तुं प्रजाः पुनः ।

धर्मबुद्ध्या प्रवृत्तोऽभूदविश्रान्तं स शङ्करः ॥ २६ ॥

अटता प्रत्यहं तेन ग्रामे ग्रामे प्रयत्नतः ।

दृश्यते स्म बुभुक्षूणामवस्थात्यन्तदुःसहा ॥ २७ ॥

प्रभूतं धनमाद्येभ्यो ग्राहं ग्राहं सुसत्वरम् ।

दीनेभ्यो दापयामास वस्त्रमन्नं च शङ्करः ॥२८॥

प्रशंसां महतीं चक्रुस्तस्य राजाधिकारिणः ।

कृतज्ञाश्च जना दीनास्तमाशीर्भिरवर्धयन् ॥२९॥

अथैकस्मिन् दिने तस्य सहसा गृहमागतः ।
वेष्ट्राप इति विख्यातः कश्चिदाङ्गलो दिदृक्षया ३०

निशम्य श्रुतपूर्वं तन्नाम भृत्यमुखादसौ ।
तद्वक्त्रेनभिज्ञानादीपद्मान्त इवाभवत् ॥ ३१ ॥

भूयो भूयश्च तन्नाम गृणन् स्वयमचिन्तयत् ।
अहो श्रुतिपथं नूनं नाम निश्चितमागतम् ॥ ३२ ॥

न स्मरामि पुनः कोऽयं पुरुषः स्यादुपागतः ।
इत्यागमयदाङ्गलं तं किङ्करेण स्वसन्निधिम् ॥ ३३ ॥

आङ्गले प्रविष्टमात्रेऽस्मिन् प्रकोष्ठं शङ्करो निजम् ।
वभूव चकितोऽत्यन्तं प्रेतदर्शी नरो यथा ॥ ३४ ॥

स एवायं हि गर्विष्ठः शङ्करो येन तिर्दयम् ।
पूर्वमष्टादशाब्देभ्यो निरकास्यत मन्दिरात् ॥ ३५ ॥

स एवाद्य विनीतः सन् शङ्करं समुपस्थितः ।
प्राञ्जलिश्च जगादैतं सादरं मृदुभाषया ॥ ३६ ॥

अयि भोः क्षम्यतामार्य स्थितोऽन्धः प्रागर्यं जनः ।
येन मन्दधिया ज्योतिर्भवदीयं न लक्षितम् ३७

भवदीयमनीषार्ककिरणा हृदये मम ।
तमोमये कथं नाम नाविशन्निति विस्मये ॥३८॥

प्रार्थयेऽहमतः सौम्य पुनश्च भवतः क्षमाम् ।
उदारचेतसा श्रीमन् क्रियतां मय्यनुग्रहः ॥३९॥

निशम्य प्राञ्जलेस्तस्य वचनं नम्रचेतसः ।
सस्मितः शङ्करोऽवादीत्तमाङ्ग्लेयाधिकारिणम् ४०

मदर्थं भवता चिन्ता नैव कार्या महोदय ।
कदापि नापराद्धं मे भवता हि मनागपि ॥ ४१ ॥

अहो निष्कासितः पूर्वं नाभविष्यं यदि त्वया ।
आङ्गलभाषानभिज्ञः सन्नजीविष्यं मुधैव हि ४२

तदा मे भवतः कृत्यं प्रत्यभादपकारवत् ।
वस्तुतस्तु त्वयादर्शि मयि भूयाननुग्रहः ॥ ४३ ॥

प्रथमे वयसि प्राज्ञैरभूवं यन्निराकृतः ।
तदेव मे शुभोदकं पर्यणंसीत्सुदैवतः ॥ ४४ ॥—

इति प्रतिवदन्नाङ्गलं विधाय भृशविस्मितम् ।
हस्तेन हस्तमालम्ब्य तेन मैत्रीं वचन्ध सः ॥ ४५ ॥

इति सौ. समाप्ताः कृतिषु शङ्करजीवनाख्याने
लोकसङ्कटनियारणो नाम नवमोऽङ्कात् ॥

॥ दशमोच्छ्वासः ॥

अथ प्राचीनलेखानां शोधनोद्यमतत्पराः ।

श्रीभाण्डार्करतेलंगप्रमुखाः केचिदुत्थिताः ॥ १ ॥

न्यरुत्स्यन्तः न चेदेतैर्लेखा निस्सरणादितः ।

अभविष्यन् वरग्रन्था वहिःकर्णपथादपि ॥ २ ॥

उद्धोषिता बुधास्त्वेते शङ्करस्य सदुक्तिभिः ।

लेखानन्वेपमन्वेपं शोधनानि प्रचक्रिरे ॥ ३ ॥

अथ कैश्चिदसौ वर्षैर्भाषाणामनुपूर्वशः ।

विधाय शङ्करोऽभ्यासं बभूवानेकवाक्प्रभुः ॥ ४ ॥

चतुर्दशगिरां वेत्ता न्ययोजि प्रमुखे पदे ।

मुभ्यापुर्यामसौ प्राच्यभाषाणां परिवर्तकः ॥ ५ ॥

पदमेतदतिश्रेष्ठं मन्यते स्म पुरा जनः ।
यदासीत्कार्यभारोऽस्य पण्डितेतरदुर्वहः ॥ ६ ॥

ऋजुर्विस्पष्टवक्ता च विनीतः प्राज्ञपुङ्गवः ।
शासकैः सत्यसन्धोऽयं पदयोग्योऽभिमानितः ॥ ७ ॥

पदमुच्चमधिष्ठाय व्यवजह्रेऽधिकारिभिः ।
निर्भयं राजभृत्योऽपि देशकल्याणकाम्यया ॥ ८ ॥

यद्वदन्ति जना मानी सत्यवान्दुष्टवर्जकः ।
राजकीयपदे स्यातुं न शक्नोतीति तन्मृषा ॥ ९ ॥

शङ्करो हि महामानी नितरामनृताक्षमी ।
दुष्कृतां परिपन्थी च पदे महति सुस्थितः ॥ १० ॥

संस्कृतानन्यवागार्थी ख्यातिलोभविवर्जितः ।
अकरोदात्मनः कार्यं निखिलेनान्तरात्मना ॥ ११ ॥

रक्षिताऽनाथसाधूनां परिहर्ता च दुष्कृताम् ।
 असोढाऽनृतवक्तृणामधृष्योऽभूत्स कर्मसु ॥ १२ ॥

विदेश्यं वा स्वदेश्यं वा कामवृत्तिं स शङ्करः ।
 तपति स्म ऋजुर्वाचा प्रौढतेजोविशिष्टया ॥ १३ ॥

अदोषे प्रहरिष्यन्तं हूणमप्यधिकारिणम् ।
 प्रतिरुध्य स वाग्वाणैरवति स्म निरागसम् ॥ १४ ॥

शुभमावसथं प्राप्य सकुटुम्बः सुखी वसन् ।
 शङ्करो बन्धुवात्सल्याद्धान्धवानप्यपोपयत् ॥ १५ ॥

आसीदेकतमस्तेपां घनश्यामः सहोदरः ।
 मुम्त्रापुर्यामधीयानो विश्वविद्यालये क्वचित् ॥ १६ ॥

आह्वयन्ननुजं प्रीत्या घनुरित्येकदेशतः ।
 सदा साक्षात्पितेवास्य योगक्षेममुवाह सः ॥ १७ ॥

बहुकार्यनिमग्नोऽयमलब्धावसरोऽनुजम् ।

स्नानकाले यथायोगं शिक्षयामास नित्यशः ॥१८॥

धर्मपत्नीमुपादेवीं स्पृशत्प्रथमयौवनाम् ।

स्वयं प्रावर्तयत्पाठे शिक्षणे सुविचक्षणः ॥ १९ ॥

अनत्यभ्यस्तविद्या सा सपत्नीसुतया ततः ।

आपुत्रप्रसवं विद्यामन्दिरं नियमादगात् ॥ २० ॥

अथास्य दुहिता कृष्णा बभूव प्राप्तयौवना ।

प्रदेया सा च कसैचित्सज्जनायेति चिन्तयन् ॥२१॥

शङ्करः सद्गरं यत्नादन्वेष्टुमुपचक्रमे ।

अथ विद्यार्थिनं कश्चित्सुविनीतं द्विजात्मजम् ॥२२॥

प्राप्य सत्कुलसम्भूतं दत्तात्रेयाह्वयं वरम् ।

प्रददौ विधिना तस्मै कुमारीं शोभने दिने ॥२३॥

स्वभर्तुरसमाप्तत्वाद्विद्याभ्यासविधेरसौ ।

नवोढा वालिका कृष्णा न्यवसजनकालये ॥२४॥

यथापुरमसौ साध्वी पितृशुश्रूषणे रता ।

विमातृजानपि स्निग्धा विनिन्ये सोदरानिव ॥२५॥

अचिरादथ तत्कालमेका संस्थापिताऽभवत् ।

संस्था श्रीरानडेभाण्डार्करशङ्करपूर्वकैः ॥ २६ ॥

आर्यधर्मप्रचाराय समाजस्य च शुद्धये ।

सा प्रार्थनासमाजाख्या ख्यापिता नव्यशिक्षितैः २७

ततः प्रागेव बङ्गेषु संस्थां श्रीराममोहनः ।

एकां ब्रह्मसमाजाख्यां प्रतिष्ठापितवान् सुधीः २८

तत्समाजमवष्टभ्य पूर्वोक्तैर्हि विनिर्मितम् ।

संभूयप्रार्थनाहेतोर्मुन्वापुर्यां सुमन्दिरम् ॥ २९ ॥

मण्डलस्य नवीनस्य तत्त्वमासीत्सुमुख्यतः ।
मूर्तिपूजावहिष्कारो भ्रातृभावश्च सर्वतः ॥ ३० ॥

स्त्रियश्च पुरुषाश्चापि प्रयताः शुभ्रवाससः ।
नियमात्प्रतिसप्ताहं समाजगुः समूहशः ॥ ३१ ॥

प्रार्थनामन्दिरं काले प्रार्थनाय जगत्पतेः ।
तथा सदुपदेशस्य श्रवणाय मनीषिणाम् ॥ ३२ ॥

प्राचीनसम्प्रदायस्याः केचिच्चिष्टपुण्यकरादयः ।
निनिन्दुः समितिं नव्यां पुरोभागित्वमाश्रिताः ३३

तथाहि तेऽब्रुवन् भो भोः पश्यतेमान् विलक्षणान् ।
सर्वदेवान्धवन्स्लेच्छकिस्ताचारानुकारिणः ॥ ३४ ॥

किं त्यागेन स्वदेवानां स्थापितानां गृहे चिरात् ।
किं गत्वा मन्दिरं शून्यं स्मरणाय जगत्पतेः ३५

नायों ह्यर्चितुमर्हन्ति स्वस्वगेहेष्ववस्थिताः ।
तुलसीवटसावित्रीदुर्गादिकुलदेवताः ॥ ३६ ॥

अथ तं विमतप्राज्ञं चिच्छुण्करमहाशयम् ।
शङ्करः कुशलो वादे प्रत्युवाच सदुत्तरम् ॥ ३७ ॥

अयं सनातनो धर्मो न पुनः कोऽपि नूतनः ।
देवं विश्वविधातारमेकमेव वयं स्तुमः ॥ ३८ ॥

उत्सवेषु पुरा तद्व्यागहोमार्चनेषु च ।
स्त्रियोऽपि मिलिता एव पुरुषैः संव्यवाहरन् ॥ ३९ ॥

अनादिकालमारभ्य प्रार्थनास्तुत्युपासनाः ।
सम्भूयैव क्रियन्ते स्म प्रमाणं श्रुतिरेव नः ॥ ४० ॥

कण्वगोतमसन्तानाः संजग्मुः क्लृप्तमन्दिरम् ।
जगदीश्वरपूजार्थमिति हि श्रूयते कथा ॥ ४१ ॥

यात्राश्च सह पत्नीभिः क्रियन्ते स्म समूहशः ।
अद्यापि सम्मिलन्ति स्त्रीपुरुषा हरिकीर्तने ॥४२॥

अतो नास्मत्समाजेन किञ्चिदन्यदनुष्ठितम् ।
प्राचीनसंप्रदायस्य पुनरुज्जीवनादृते ॥ ४३ ॥

एवं हि शङ्करो विद्वान् प्रार्थनामन्दिरे मुहुः ।
निरस्यन् विमताक्षेपानिमां संस्थामसेवत ॥ ४४॥

इति सौ. शर्मायाः कृतिषु शङ्करजीवनाख्याने
शङ्करप्रकृतिघर्णनो नाम दशमोऽध्यायः ॥

॥ एकादशोल्लासः ॥

स्त्रीभिराङ्गलेयविद्यायाः शिक्षणं भूरिसाधकम् ।
इति स्वानुभवाज्ज्ञानन् प्रयेते तत्प्रसारणे ॥ १ ॥

आङ्गलवाणीविदः पूर्वं वर्षेभ्यः पञ्चसप्ततेः ।
तावर्तन्ताङ्गनाः काश्चित्सुशालानामभावतः ॥ २ ॥

यैकैव कन्यकाशाला मुम्बापुर्यामभूत्पुरा ।
अल्पा एवाङ्गनास्तस्मादाङ्गलभाषाविदोऽभवन् ३

आङ्गलविद्यालयस्तादृक् कन्याभ्यः पुण्यपत्तने ।
निर्मेय इति निश्चित्य शङ्करस्तीव्रमुद्यतः ॥ ४ ॥

श्रीमान् वेडरवन्नाख्यो बभूव सचिवोत्तमः ।
हितैषी भारतीयानां स्वयमाङ्गलोऽप्युदारधीः ॥ ५ ॥

सोऽयं विज्ञापितोऽर्थं च शङ्करेण विनिश्चितम् ।
कन्यामन्दिरनिर्माणं सपथेवान्वमोदत ॥ ६ ॥

ददौ दश सहस्राणि रूप्यकाणामसौ मुदा ।
विद्याप्रचारसिद्धयर्थे महात्मा भारतप्रियः ॥ ७ ॥

प्रहृष्टः शङ्करश्चापि त्रिसहस्रमदात्स्वयम् ।
सञ्चिकाय ततः शीघ्रं सार्धलक्षं च लोकतः ॥ ८ ॥

सञ्चितेनाथ वित्तेन मित्राणां सहकारतः ।
विद्यामन्दिरनिर्माणे प्रवृत्तोऽभवदुद्यमी ॥ ९ ॥

पुण्यपत्तनमध्यस्थे हुजुर्वागेतिसंज्ञिते ।
निर्ममे मञ्जुलोद्देशे विद्यागारं सुशोभनम् ॥ १० ॥

कस्मिंश्चिद्विषये पुण्ये शारदेन्दुविनिर्मले ।
वेदाष्टवसुचन्द्राब्दे^१ हौणे नवममासके ॥ ११ ॥

कन्याविद्यालयस्यासीत्प्रवेशसुमहोत्सवः ।

लौकिकानां सहस्राणां परमानन्ददायकः ॥ १२ ॥

अपूर्वा चाद्वितीया च स्वल्पकालेन चोत्थिता ।

संस्थेयं महदाश्चर्यं लोकानामुदपादयत् ॥ १३ ॥

शिक्षणागारबाहुल्यादद्यत्वे विस्मयं जनः ।

न कोऽपि कुरुते दृष्ट्वा संस्थानिर्माणमीदृशम् १४

पुरा तु विरलत्वेन स्त्रीविद्याभ्यासपद्धतेः ।

प्रत्यभादद्भुता संस्था शङ्करश्रमशंसिनी ॥ १५ ॥

अथैका समितिः कार्यनिर्वाहाय विनिर्ममे ।

मण्डिताऽनेकविद्वद्भिरन्यैरुत्साहिभिस्तथा ॥ १६ ॥

श्रीरानडेप्रभृतिभिः समितेरधिकारिभिः ।

शङ्करस्तत्पदार्हत्वात्संस्थासञ्चालकः कृतः ॥ १७ ॥

हन्त विश्वजनीनं तत्कार्यमङ्गीचकार सः ।

अवितर्कितवर्षान्तभाविक्लेशपरम्परः ॥ १८ ॥

तृणप्रायोऽपि वृत्तान्तः कदाचिद्दारुणो भवेत् ।

साधुश्च दोषहीनोऽपि जायेत क्लेशभाक् तथा १९

तथा हि निश्चितं सङ्गे संस्थाया वार्षिकोत्सवे ।

पारिलोपिकदानेन प्रोत्साह्या वालिका इति ॥२०॥

श्रीसयाजीमंहीपालो न्यमन्नि च वटोदरात् ।

अग्रासनमलङ्कृतुं विद्वन्नृपपुरोगमः ॥ २१ ॥

अथ सजीकृते सम्यक्कार्यसञ्चालनक्रमे ।

भङ्गुकः शिवपूजायामिवाङ्गलः कश्चिदागतः ॥२२॥

स हि लीवार्नराख्योऽभूत्तरुणो राजकिङ्करः ।

विद्याभ्यासविभागस्य प्रधानः पर्यवेक्षकः ॥ २३ ॥

विद्वेष्टा भारतीयानां विदुषां तु विशेषतः ।
निर्धनानां निराकर्ता प्रतिष्ठावत्सु मत्सरी ॥ २४ ॥

अथ किं नु विचित्रं चेद्विप्रकुर्यादयं शठः ।
अव्यापारेऽपि चापल्याद्व्यापारं कर्तुमुत्सुकः ॥ २५ ॥

अयि भोः सूचनापन्नमयोग्यं प्रतिभाति मे ।
मदोन्मत्तैर्हि युष्माभी राजगीतं विवर्जितम् ॥ २६ ॥

आदौ तद्गीयतां नो चेद्वापयिष्याम्यहं स्वयम् ।
इति सन्तर्जयामास शालाकार्याधिकारिणः ॥ २७ ॥

व्याचख्यौ शङ्करस्तस्मै तद्विवर्जनकारणम् ।
गीतस्याश्रुतपूर्वत्वान्नियमानामवेदिनः ॥ २८ ॥

नोत्तिष्ठेयुः समं गीतेः कीर्तनावसरे जनाः ।
इति शङ्कासमाक्रान्तैरस्माभिः सा विलोपिता २९

इति वादिनि तत्त्वेन शङ्करे वार्नरोऽब्रवीत् ।
क्रियतां तर्हि भाषायां राष्ट्रगीतेर्विवर्तनम् ॥ ३० ॥

शङ्कर उवाच ॥

कथमाङ्गला विजानीयू राष्ट्रगीतिं विवर्तिताम् ।
अनभिज्ञा हि ते देशभाषाणामविशेषतः ॥ ३१ ॥

उत्तिष्ठेयुरतः केचिन्निपण्णाः स्युः परे तथा ।
मा भूत्सदसि विक्षोभ इति तत्खलु वर्जितम् ॥ ३२ ॥

विघ्नवीजमुपक्षिप्य प्रचलन्मङ्गलोत्सवे ।
सहस्रोत्थाय मत्तोऽयमगर्जद्वातुमुद्यतः ॥ ३३ ॥

समूहं चकितं दृष्ट्वा दृप्तस्य कपिचेष्टया ।
चुकुधुः कार्यकर्तारः शङ्करेण पुरस्कृताः ॥ ३४ ॥

कन्दुका इव पाश्चात्याः समुत्पेतुः स्वपीठतः ।
तदाचारविदः केचिदुत्तस्थुर्देशजा अपि ॥ ३५ ॥

इतिकर्तव्यमूढास्तु पौराः केचिद् गृहं ययुः ।
सन्मुग्धाः कीटवत्तस्थुः पीठलग्नास्तथाऽपरे ॥ ३६ ॥

व्यर्थयन्नधिकारेण प्रमत्तोऽसौ महोरसवम् ।
दुर्मेधाः समितिं सर्वामनैपीदुपहास्यताम् ॥ ३७ ॥

अतृप्तः कर्मणानेन द्विषाणो देशजान्मृदून् ।
कर्तुं भूयोऽपि विध्वंसं प्रवृत्तोऽभूदनागसाम् ३८

आङ्गलेयै दैनिके पत्रे प्राकाश्यमुपनीतवान् ।
शङ्करत्रासनं लेखं निन्दनोक्तिपरिप्लुतम् ॥ ३९ ॥

अणुं च पर्वतीकुर्वन् राजद्रोहीति शङ्करम् ।
घोपयामास सर्वाङ्गलांश्चिकीर्षुस्तद्विरोधिनः ४०

अथैष क्षुद्रवृत्तान्तः सलिले तैलविन्दुवत् ।
विसर्पन् सर्वतः शीघ्रं प्राप रूपं भयङ्करम् ॥ ४१ ॥

राजप्रतिनिधे राज्ञा ततः शङ्करमागमत् ।
राष्ट्रगीतविलोपस्य कारणं कथ्यतामिति ॥ ४२ ॥

प्रवृत्तेऽथ तयोर्मध्ये विवादे पत्रलेखनैः ।
मित्रानुमोदनं प्राप्य शङ्करोऽदात्सदुत्तरम् ॥ ४३ ॥

परन्तु दुष्टसङ्कल्पैः कुटिलैरधिकारिभिः ।
कलुषीक्रियते हन्त साधोरपि मनः प्रभोः ॥ ४४ ॥

आङ्गलाधिकारिणो नूनं निपुणाः स्वार्थसाधने ।
तिले तालं हि पश्यन्तः करिष्यन्त्यधरोत्तरम् ॥ ४५ ॥

परपिण्डोपभुग् यः स्यात्स्वतन्त्रः स कथं भवेत् ।
त्यक्त्वा मानापमानं च सोऽनुवर्तेत शासकम् ॥ ४६ ॥

आत्मनोऽभ्युदयार्थं वा स्वीयदेशहिताय वा ।
नहि स्वयं पराधीनः प्रवर्तितुमिहार्हति ॥ ४७ ॥

शङ्करस्तु स्वतन्त्रोऽभूद्राजभृत्योऽपि सत्यवान् ।
अत एव वत व्याजैः पदान्निष्कासितोऽभवत् ॥ ४८ ॥

स्वजातिपक्षपातोऽयमहो आङ्गलाधिकारिणाम् ।
अन्याद्यस्य परां कोटिं श्रयन्ते यन्निरर्थकम् ॥ ४९ ॥

इति सौ. क्षमायाः कृतिषु शङ्करजीवनाख्याने
राजप्रकोपसमुत्थापनो नामैकादशोऽध्यायः ॥

॥ द्वादशोच्छासः ॥

तस्मिन् शुद्धात्मनि प्राज्ञे निरागसि निराकृते ।
 उद्बभूव तदा लोके विक्षोभः सुमहत्तमः ॥ १ ॥

धिगन्याय्यमिदं वृत्तमाङ्गलानां पक्षपातिनाम् ।
 इति सर्वे निनिन्दुस्तान् शङ्करस्यानुकम्पया ॥ २ ॥

चिराय वृत्तपत्रेषु प्रकाशयन्ते स्म सर्वतः ।
 लेखाः शङ्करपक्षीयाः सत्यासत्यविवेचकैः ॥ ३ ॥

अकाण्डसङ्कटे तस्मिन्नाकुलः शङ्करोऽभवत् ।
 अदण्ड्यो दण्डितोऽस्मीति न तु सम्पद्भिनाशतः ४

सन्धानं युक्तमत्रेति मन्वानः प्राह रानडे ।
 सचित्रस्य क्षमां मित्र प्रार्थयस्वेति शङ्करम् ॥ ५ ॥

विस्मितः सुहृदो वाचा शङ्करः प्रत्युवाच तम् ।
विजानन्नपि निर्दोषं कथमेवं ब्रवीषि माम् ॥ ६ ॥

स्वीकृतो ह्यपराधः स्याद्यस्तैरारोपितो मयि ।
आत्मनोऽपि वरं भङ्गो न पुनः शिरसो नतिः ॥ ७ ॥

पतिं निर्विण्णमालोक्य स्वयं पर्याकुलाप्युषा ।
नियम्य निजसन्तापं जगाद् मधुरं वचः ॥ ८ ॥

वृथैव मा शुचः कान्त प्रहारोऽयं हि दुर्विधेः ।
पातितस्त्वयि निर्दोषे तव सत्त्वं परीक्षितुम् ॥ ९ ॥

अन्यथा हि कथं दोषस्त्वयि शुद्धात्मनि प्रिय ।
निर्व्याजे पापभीरौ च तादृगुत्थापितो भवेत् ॥ १० ॥

पदोन्नतिकृतैश्वर्यं शक्यते हि व्यपोहितुम् ।
सद्विद्यारूपमैश्वर्यं तव हर्तुं क्षमेत कः ॥ ११ ॥

वेदार्थविशदीकाराद्यशः प्राप्तासि शाश्वतम् । १
 क्रूरिष्यसि यथार्थं च पण्डितोपाधिमात्मनः ॥१२॥

त्वमेव ननु जानासि सत्यस्यैवान्ततो जयः ।
 यद्यद्य दुस्तहं भायात्तदन्ते मङ्गलाय नः ॥ १३ ॥

अलं वृथा विपादेन हृदये धैर्यमाश्रय ।
 भ्रत्वा दुःखममेवैतं वृत्तान्तं विस्मराथवा ॥ १४ ॥

युवत्या सान्त्वितः पत्न्या तद्विरा विस्मितोऽभवत् ।
 शिथिलीकृत्य शोकं च प्रत्यभापत शङ्करः ॥ १५ ॥

उपे सत्यं ब्रवीषि त्वं सूक्तिस्ते सुखदा मम ।
 उपामन्दानिलस्पर्शो यथा सञ्ज्वरितात्मनः ॥१६॥

मया कृतमुपानाम त्वयेदं सार्थकीकृतम् ।
 मन्ये कृतार्थमात्मानं चरितेन तवेदशा ॥ १८ ॥

वचनानि तव श्रुत्वा युक्तानि मधुराणि च ।
 दुःसहोऽपि मया क्लेशो विस्मर्तव्यो हि सर्वतः ॥ १९ ॥
 मया सहोपभुज्यापि सुखानि विभवोत्तरम् ।
 समदुःखसुखा नूनं खेदमल्पीकरोषि मे ॥ २० ॥
 सङ्कटे निस्पृहा प्रीतिर्यस्या धैर्यमनश्वरम् ।
 यस्या नास्ति हितादन्यत्स्पृह्युः सैव पतिव्रता ॥ २१ ॥
 पश्यन्नपि च ते धैर्यं जह्यां शोकं न चेदहम् ।
 लज्जाकरमिदं मे स्याद्धृष्टचेतोनिदर्शकम् ॥ २२ ॥
 दैवयोगाद्यदि प्राणास्त्यजेयुर्मै कलेवरम् ।
 किं करिष्यसि सापत्या स्वल्पसंभारसंयुता ॥ २३ ॥
 अनयैव दिवारात्रं चिन्तया गिलितोऽस्म्यहम् ।
 शिक्षणं नहि बालानां सुसाधं स्याद्धनं विना ॥ २४ ॥

अदृष्टपूर्वकार्पण्या न जानासि मनागपि ।
निर्धनस्य महत्कष्टं जीवनं चातिदुःखदम् ॥ २५ ॥

अथ वाऽलं विचारेण हितायेव हि देहिनाम् ।
सर्वं भविष्यतीत्येव करिष्ये संस्कृते श्रमम् ॥ २६ ॥

दातुं मेऽवसरं मन्ये कर्मणीह चिकीर्षिते ।
विधिरेव शुभाशंसुस्त्याजयामास मां पदम् २७

अवेदं पूर्वमेवाहं यद्यशो राजसेवया ।
न कदापि मया लभ्यं परिश्रम्यापि भूरिशः ॥ २८ ॥

उक्तं हि पूर्वज्ञैः प्राज्ञैः श्रेष्ठवृत्तिः कृषीवलः ।
वाणिजो मध्यमो वृत्त्या कनिष्ठः परसेवकः ॥ २९ ॥

एकमात्रोऽभविष्यञ्चेदहास्यं राजशृङ्खलाम् ।
स्वयमेव चिरात्पूर्वं देववाणीमुपासितुम् ॥ ३० ॥

त्वामहं पुत्रिणीं पश्यन् स्थितोऽस्मि विनियत्रितः ।
तथा हि श्रूयते गाथा यदचार्यं सहेत तत् ॥३१॥

बहुधा चिन्तयत्यस्मिन् पूर्वकार्याद्विनिर्गते ।
पदमेकं ततोऽल्पीयं शासको दालुमिष्टवान् ॥ ३२ ॥

स्वीकरोमि यदि क्षुद्रं पदं यास्यामि लाघवम् ।
इति वर्षद्वयः कार्यात्स विश्रान्तिमयाचत ॥३३॥

अथानुमोदिते तस्य विश्रामे राजकार्यतः ।
त्यक्त्वा मुम्बापुरीं सद्यः प्रययौ पुण्यपत्तनम् ३४

इति सौ. क्षमायाः कृतिषु शङ्करजीवनाख्याने
चिन्तासन्तानवर्णनो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥

शङ्करजीम्नाख्यानम् ।

त्रयोदशोच्छासः ॥

आश्वास्यापि प्रियामेवं तत्सन्तापजिहीर्षया ।
स्वयमन्तर्विपण्णोऽभूत्प्रसन्नो नाम बाह्यतः ॥ १ ॥

नियन्तुं यतमानोऽपि शुचमन्तर्गतां पराम् ।
अक्षमः सन् कृशाङ्गोऽभूज्ज्वरितश्चिन्तयाऽनिशम् २

चिरादस्य स्वभावज्ञो महात्मा रानडेः सखा ।
क्षीयते प्रत्यहं खेदादित्यवेदीदसंशयम् ॥ ३ ॥

अत्रान्तरे नियुक्तोऽभूद्रानडेः सिमलागिरौ ।
केपुचिद्राजकार्येषु राष्ट्रकोशानुबन्धिषु ॥ ४ ॥

तदवस्थं परित्यक्तुं शङ्करं जीवितप्रियम् ।
अनिच्छद् रानडेर्धीमान्मृदु वाचा जगाद तम् ॥ ५ ॥

सखे याहि मया साकं सिमलां सकुटुम्बकः ।
कार्यान्तेऽनुदिनं कालं नेष्यावः सर्वथा समम् ६

रमणीयप्रदेशेषु तुहिनाचलसन्निधौ ।
सर्वतः कुशलं ते स्यात्प्रवासे हि महान्गुणः ॥७॥

कृतज्ञः शङ्करोऽवादीद्वाढमेष्यामि केवलः ।
गमिष्यति द्वितीया मे सार्भका पितुरालयम् ॥८॥

अथ सोलापुरं पत्नीं सापत्यां प्रेष्य शङ्करः ।
श्रीरमामाधवार्याभ्यां प्रतस्थे सिमलागिरिम् ॥९॥

अहो साध्व्या रमादेव्याः प्रवासस्य कथा शुभा ।
मातृवाचा तथा वद्धा शोभते सुमनोहरा ॥ १० ॥

वान्धवानां च भृत्यानां सहासीत्पञ्चविंशतिः ।
जग्मुः केचन सेवार्थमन्ये देशं दिदृक्षवः ॥ ११ ॥

महादेव गोविंद रानडे

शंकर पांडुरंग पंडित.

रमया रञ्जितावास्तां मार्गे माधवशङ्करौ ।
सीतया राघवौ पूर्वं यथा पञ्चवटीपथि ॥ १२ ॥

पश्यन्तो विविधान् देशान् स्वादयन्तः फलानि च ।
कथालापविनोदेन निन्युर्दिनचतुष्टयम् ॥ १३ ॥

अम्बालानगरं प्राप्ताः प्रत्यूषे धूमयानतः ।
तुरङ्गरथमारूढाः प्रचेलुः पुरतस्ततः ॥ १४ ॥

अवतेरुः परिश्रान्ता मध्याहे कालिकापुरे ।
ईक्षितुं किञ्चिदुद्यानमुडीयानामतः श्रुतम् ॥ १५ ॥

इदं पुष्पवनं रम्यं रमामस्सारयद्वलात् ।
कादम्बरीगतं दिव्यं वनोद्देशस्य वर्णनम् ॥ १६ ॥

अत एव निजग्रन्थे प्रियस्मृतिमनोहरे ।
वर्ण्यते हि रमादेव्या तदुद्यानावनी यथा ॥ १७ ॥

वृहतः पादपस्याधस्तले प्रच्छायशीतले ।

विश्रामायोपविष्टाभूजनानां पञ्चविंशतिः ॥ १८ ॥

श्रूयते स्म विहङ्गानां सर्वतो मञ्जुकूजितम् ।

नित्यनादेन सम्भिन्नं निर्झराणामितस्ततः ॥ १९ ॥

सेवमानाः सुखस्पर्शं गन्धवाहं सुशीतलम् ।

मन्दशूत्कारमधुरं कुसुमामोदहारिणम् ॥ २० ॥

ह्रस्वमेकं तरुं दृष्ट्वा फलभारसमन्वितम् ।

रसालं मन्यमानां तामवादीच्छङ्करो रमाम् ॥ २१ ॥

नायमाम्रद्रुमो भद्रे पेरनाम्ना तु विश्रुतः ।

आस्वादितं फलं तस्य विदेशे बहुधा मया ॥ २२ ॥

सुहूर्तमथ विश्रम्य शिविकायानमाश्रिताः ।

आरोहन्नभिपश्यन्तः सौन्दर्यं सिमलागिरेः ॥ २३ ॥

अथाष्टवादने रात्रौ शैलशृङ्गमुपागताः ।

प्रासादं भाटकेनासमर्चिदेशपतेर्ययुः ॥ २४ ॥

चत्वारिंशज्जनावासपर्याप्तं तन्निकेतनम् ।

रम्यसौधतलोपेतं दर्शनीयहिमाचलम् ॥ २५ ॥

मा विपण्णो भवत्वार्यः शङ्करः पुनरेककः ।

इति भर्तुः समीपे तं वासयामास गेहिनी ॥ २६ ॥

तथापि नहि विस्मर्तुं नवक्लेशं शशाक सः ।

बहुधा चिन्तयाक्रान्तं रानडेः पश्यति स्म तम् ॥ २७ ॥

नैच्छदेकाकिनं हातुं दयालुस्तं सुहृन्मणिम् ।

यावच्छक्यमहोरात्रं तेन सार्धं निनाय सः ॥ २८ ॥

शयितावेकपर्यङ्के निशायां भोजनोत्तरम् ।

अनेकनिभृतालोपेरप्रीयेतां परस्परम् ॥ २९ ॥

समाप्य गृहकार्याणि विशति स्म रमाम्बिका ।
दुग्धपात्रद्वयं हस्ते दधाना तत्प्रकोष्ठकम् ॥ ३० ॥

अथालोक्य प्रहृष्टौ तौ साध्वी सा प्राह सस्मितम् ।
ननु त्वां सर्वरात्रोऽपि न पर्याप्नोति गोष्ठये ॥ ३१ ॥

उत्थाय शयनादाशु प्रहसन् शङ्करोऽब्रवीत् ।
किमुल्लासकरं भानुं वासरो हातुमिच्छति ॥ ३२ ॥

स्वभर्त्रा निर्गमिष्यन्ती प्राह चन्द्रोऽयमुत्थितः ।
आनिशान्तमिदानीं त्वां स एवोल्लासयिष्यति ३३

हिमाद्रेरनिलेन त्वं सेव्यमानः सुहृन्मणे ।
सुखेन बालवज्रोपमेको निद्रातुमर्हसि ॥ ३४ ॥

ततः परेद्युरारभ्य कल्पयामासतुः क्रमम् ।
दम्पती दिनचर्यायाः शङ्करस्यानुरञ्जकम् ॥ ३५ ॥

निजकार्यालयं यास्यन् ददौ मित्राय रानडेः ।

घटिकात्रयनिर्वर्त्य व्यासङ्गं लेखनादिकम् ॥ ३६ ॥

प्रत्यागतो गृहं प्राह रानडेः सुहृदां वरम् ।

इयच्चिरं त्वया ब्रूहि किं कृतं मदसन्निधौ ॥ ३७ ॥

शङ्करः प्रत्युवाचैनं यदुक्तं तदनुष्ठितम् ।

शंस मेऽद्यतनं वृत्तं कार्यालयगतं सखे ॥ ३८ ॥

इत्यादिलघुसंलापैर्वहिर्विहरतोस्तयोः ।

स्वयं मध्ये प्रसर्पन्ती नन्दति स रमान्वहम् ॥ ३९ ॥

प्रत्यागतेषु सर्वेषु गृहमस्तमिते रवौ ।

पपाठ शङ्करः कञ्चिद्ब्रूयन्मुञ्चैर्मनोहरम् ॥ ४० ॥

सुहृदोऽस्य सदुच्चारं स्निग्धगम्भीरपाठिनः ।

अभिनन्दन् रमाकान्तःशृणोति स मुदान्वहम् ४१

अध्यायमसमाप्यैव विरतः पठनादसौ ।
 प्राप्ता भोजनवेलेति हसन् जोषमुपाविशत् ॥४२॥
 शिथिलाङ्गमुपासीनं लालयन्नाह रानडेः ।
 पठ्यतां पठ्यतामग्रे किमिदं बालचेष्टितम् ॥४३॥
 ततश्च प्रार्थितो भूयः पठित्वा किञ्चिदेव सः ।
 पृच्छति स्म क्षुधार्ताय देहि भद्रेऽन्नमाशु मे ॥४४॥
 विनोदवचनैरेवं प्रविष्टौ भोजनालयम् ।
 गृहिण्या सेव्यमानौ तौ भुञ्जाते स्म सुभोजनम् ४५
 उपाविशत्ततः पीठे भोजनाय रमा स्वयम् ।
 शङ्करस्य मिताहारं पश्यन्ती जननीव सा ॥ ४६ ॥
 अथ कैश्चिदहोरात्रैर्वयस्यः प्राह माधवः ।
 अपि ते विद्यते मेधा नवमद्यापि शिक्षितुम् ॥४७॥

प्रश्नहेतुमबुद्धासौ शङ्करोऽस्थान्निरुत्तरः ।

पुनः प्राह रमानाथो नातिदूरमितः सखे ॥ ४८ ॥

कुसुमाद्रौ कृतावासा काचिदस्ति कुलाङ्गना ।

अध्यापयितुमन्नस्यान् स्वभापां क्रान्त्यदेशजा ॥ ४९ ॥

यदीच्छेः पाटवं प्राप्तुं मुदा त्वां पाठयिष्यति ।

ज्ञानकोशे नवं रत्नं भूयः सम्भृत्य मोदसे ॥ ५० ॥

तदारभ्य किलाभ्यासं महोत्साहेन शङ्करः ।

होरात्रयं करोति स्म प्रत्यहं शिक्षितस्तया ॥ ५१ ॥

यत्नेन प्राप्तनैपुण्यो वाचि मासचतुष्टये ।

विस्मृतप्रायसङ्केशः प्रसन्नः शङ्करोऽभवत् ॥ ५२ ॥

फ्रेन्चवाढ्यायसम्पत्त्या सन्तुष्टं सुहृदं पुनः ।

पश्यन्ती सा रमादेवी सविनोदं जगाद तम् ॥ ५३ ॥

मिताहारोऽपि पुष्टोऽभूत् फेन्चवाक्सुधया भवान् ।
तन्मन्ये शिक्षिकां धन्यां मिषग्रत्नातिशायिनीम् ५४

निशम्य शङ्करः प्रीतो रमादेव्याः शुभं वचः ।
प्रत्युवाच सदा भद्रे भवती प्रियभाषिणी ॥ ५५ ॥

धन्योऽहं यद्रमादेवि सुहृदौ प्राप्तवानहम् ।
माधवं भवतीं चापि प्राणेभ्योऽप्यधिकप्रियौ ॥ ५६ ॥

तवाशीर्वचनैः साध्वि शुभं सर्वं भविष्यति ।
माधवस्य च वात्सल्ये ममात्मा संप्रसीदति ॥ ५७ ॥

सस्मितं प्राह सा नूनं माधवस्ते सुतः प्रियः ।
प्राणिनां खलु सर्वेषामपत्यं स्नेहवन्धनम् ॥ ५८ ॥

उवाच शङ्करः पुत्रो माधवो मे न चिन्तितः ।
मित्ररत्ने हि मे चेतो निमग्नं माधवेऽधुना ॥ ५९ ॥

शैशवे सुखदः पुत्रो वाललीलाप्रजल्पनैः ।

प्रयच्छति सदानन्दं माधवस्तु सुहृन्मणिः ॥६०॥

सदा मदीयमित्रस्य गुणैरनुकरोत्विति ।

सुतं माधवनामानमकार्षं हितकाम्यया ॥ ६१ ॥

न हि सा शिक्षिका स्तुत्या न त्वं निन्द्यासि भोजिका

तस्य पुष्टिस्तदायत्ता बुद्धिपोष्याः सुबुद्ध्यः ॥६२॥

इत्युक्ते माधवेनासौ शङ्करः प्रत्यभाषत ।

सत्यमाह भवान् बुद्ध्या युवयोरस्मि पोषितः ॥६३॥

युवां हि कारणीभूतौ महत्तमसुखस्य मे ।

कियदल्पोऽयं मे भाति क्लेशः प्रागतिदुस्सहः ॥६४॥

इत्यादिभिः कथालापैर्मासास्ते क्षणवद्ययुः ।

समाप्तिमगमत्कार्यं माधवस्यापि राष्ट्रियम् ॥ ६५ ॥

ततः प्रास्थानिकं सर्वं समाप्य सिमलागिरेः ।
प्रदोषे निर्ययुः सर्वे शरदिन्दुमनोहरे ॥ ६६ ॥

इति सौ. क्षमायाः कृतिषु शङ्करजीवनाख्याने श्यामला-
गिरिनिवासवर्णनो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥

ततः प्रास्थानिकं सर्वं समाप्य सिमलागिरेः ।
प्रदोषे निर्ययुः सर्वे शरदिन्दुमनोहरे ॥ ६६ ॥

इति सौ. क्षमायाः कृतिषु शङ्करजीवनाख्याने श्यामला-
गिरिनिवासवर्णनो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥

॥ चतुर्दशोच्छ्वासः ॥

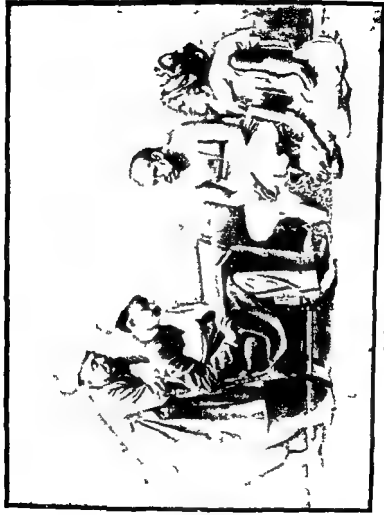
सुहृन्मणिद्वितीयोऽसौ निवृत्तः शङ्करो गिरेः ।
निवासमग्रहीदल्पं कुटुम्बी पुण्यपत्तने ॥ १ ॥

विश्रान्तिकालशेषेऽथ त्यक्तकार्यान्तरो मुदा ।
शोधनेऽथर्वमन्त्राणामभवन्निरतः पुनः ॥ २ ॥

नानादिग्देशतः प्राप्तैः श्रुततन्मतिवैभवैः ।
मन्दिरं पण्डितैः पूर्णं दृश्यते स दिवानिशम् ॥ ३ ॥

विद्वज्जनगुणग्राही देववाणीध्वनिप्रियः ।
चकार स्वागतं तेभ्यो गुरुलाघववर्जितम् ॥ ४ ॥

नानाप्रश्नोत्तरालापैः परमानन्दतुन्दिलः ।
निनाय पण्डितैः कालं स्वाहारमपि विस्मरन् ॥ ५ ॥

- ॥ शङ्करो वेदिकविन्दन्मुपादध्ययन शृणोति ॥ -

पुरातनपुरे तस्मिन् परिपत्परिकल्पिता ।

नाम्ना व्याख्यानमालेति जिज्ञासुजनमण्डिता १२

वभाषे शङ्करस्तत्र श्रद्धावेशस्रमन्वितः ।

लोकोद्बोधकरानर्थान् वेदशास्त्रनिबन्धनान् ॥१३॥

अथ कार्यवशात्तस्य चिरदृष्टः सुहृन्मणिः ।

आययौ सहसा तत्र श्रीमान्माधवरानडेः ॥ १४ ॥

अस्मद्व्याख्यानमालायां कर्तुमर्हथ भाषणम् ।

इति स प्रार्थितः पौरैरूपेत्य प्रत्युवाच तान् ॥१५॥

अहो वः सन्निधौ साक्षाद्देवगङ्गा यदा स्थिता ।

किमागमेन युष्मार्कं तदीयोपनदीं प्रति ॥ १६ ॥

प्रशंसावचनैरेवं व्यञ्जयामास रानडेः ।

विद्वत्त्वे गौरवं सख्युरद्वितीयं गुणप्रियः ॥ १७ ॥

अथ वर्षद्वयान्तेऽसौ नियुक्तोऽभूत्स्वकर्मणि ।
अहंमदनगर्याख्ये तत्पूर्वालोकिते पुरे ॥ ६ ॥

इतिहासप्रसिद्धेऽस्मिन्नगरे विद्वदागमम् ।
हर्षादुत्प्रेक्षमाणोऽसौ स्वाधिकारं गृहीतवान् ॥ ७ ॥

महाराष्ट्रगिरोद्भारात्कीर्तिरस्य यशस्विनः ।
श्रूयते स्म चिराल्लोकैरहंमदपुरस्थितैः ॥ ८ ॥

श्रुत्वा तमागमिष्यन्तं पौराः मुमुदिरे भृशम् ।
एष लोकहितं कर्ता सर्वथेति विनिश्चिताः ॥ ९ ॥

नगरे प्राप्तमात्रोऽयं जनैरामन्त्रितोऽभवत् ।
क्वचित्संभाषणं कर्तुं महाराष्ट्रीयसंसदि ॥ १० ॥

सुव्याख्यानं ततस्तस्य श्रुत्वा नानार्थबोधकम् ।
पुनश्च श्रवणे तृष्णामदधुः पुरवासिनः ॥ ११ ॥

पुरातनपुरे तस्मिन् परिपत्परिकल्पिता ।

नाम्ना व्याख्यानमालेति जिज्ञासुजनमण्डिता १२

वभाषे शङ्करस्तत्र श्रद्धावेशसमन्वितः ।

लोकोद्बोधकरानर्थान् वेदशास्त्रनिबन्धनान् ॥१३॥

अथ कार्यवशात्तस्य चिरदृष्टः सुहृन्मणिः ।

आययौ सहसा तत्र श्रीमान्माधवरानडेः ॥ १४ ॥

असद्व्याख्यानमालायां कर्तुमर्हथ भाषणम् ।

इति स प्रार्थितः पौरैरुपेत्य प्रत्युवाच तान् ॥१५॥

अहो वः सन्निधौ साक्षाद्देवगङ्गा यदा स्थिता ।

किमागमेन युष्माकं तदीयोपनदीं प्रति ॥ १६ ॥

प्रशंसावचनैरेवं व्यञ्जयामास रानडेः ।

विद्वत्त्वे गौरवं सख्युरद्वितीयं गुणप्रियः ॥ १७ ॥

अथ व्याख्यानमालायामारेभे शङ्करः क्रमात् ।
महाराष्ट्रीयभाषायां भाषणानि दिने दिने ॥ १८ ॥

वेदे वद्धादरोऽत्यन्तं चक्रे प्रथमभाषणम् ।
अस्मद्वेद इति ख्यातं विषयं परिगृह्य सः ॥ १९ ॥

जगतः प्रथमो ग्रन्थः सोऽयं वेद इति श्रुतः ।
अभावेऽपि लिपीनां यः पारम्पर्येण रक्षितः ॥ २० ॥

न कोऽपि भुवि द्वेशोऽन्यस्संदृश्यन्थभूपितः ।
तथाप्यल्पे विजानन्ति रत्नमेतदनुत्तमम् ॥ २१ ॥

बोधन्तोऽपि जनाः, केचिद् वेदानां परमार्थताम् ।
अहो तिष्ठन्त्युदासीना ननु शोच्यमिदं भृशम् २२

धन्यधन्यो जनो येन दिव्यकोशचतुष्टयम् ।
परस्सहस्रवर्षेभ्यो यत्नेन परिपालितम् ॥ २३ ॥

अतो धन्यतमा विप्रा येषां वक्रसरोजतः ।
श्रूयमाणा गिरो दिव्या लोकानामुपचक्रिरे ॥२४॥

नासील्लेखनसौकर्यं न वा मुद्रणवैभवंम् ।
अतः संरक्षणं तस्य बभूवात्यन्तदुष्करम् ॥ २५ ॥

खरेषु स्वलितं मा भूदिति श्रुतिगणं द्विजः ।
यथाविधिमुखे कृत्वा भक्त्या स्वयमधारयत् ॥२६॥

एतादृशनिधेर्गोप्ता सर्वलोकोपकारकः ।
न किमर्हति धन्योक्तिं निरन्तरमिह द्विजः ॥२७॥

अनादिकालमारभ्य श्रुतीनामभिरक्षणात् ।
नृपेण सत्कृतः सोऽभूज्जनैरन्यैश्च पूजितः ॥२८॥

न प्रशंसामिदं मेने शङ्करो द्विजवर्णनम् ।
न सवर्णाभिमानेन श्रद्धयैव तर्थाव्रवीत् ॥ २९ ॥

विद्यन्ते भारतीयेषु भूयांसो ब्राह्मणद्विपः ।

न ते श्रद्धान्विता वेदे न वा तद्गुणवेदिनः ॥३०॥

शङ्करस्य महोत्साहं दधुरल्पे हि मानवाः ।

कुशलक्षत्रियादन्यः कः स्यात्स्वङ्गमहत्त्वं वित् ॥३१॥

को वाऽपरो वणिक्पुत्राद्वणिज्यामर्मविद्भवेत् ।

तन्न चित्रमनेके स्युर्लोके श्रुतिपराङ्मुखाः ॥३२॥

अथ तद्वेदसम्बद्धं शङ्करस्य सुभाषणम् ।

जनस्य हृदये स्थानं सपदि प्रत्यपद्यत ॥ ३३ ॥

सम्प्रार्थितः पुनः पौरैर्भाषणाय स कोविदः ।

यज्ञोपवीतमाहात्म्यं सप्रमाणमवर्णयत् ॥ ३४ ॥

यथा त्रैवर्णिको यज्ञं यजते स्म पुरा जनः ।

पावनोऽयममोघोऽयमिति श्रद्धासमन्वितः ॥३५॥

सूत्रं यज्ञसमारम्भे धार्यते स्म द्विजातिभिः ।
कर्मानुष्ठानयोग्यत्वसिद्ध्ये जागराय च ॥ ३६ ॥

अथ सप्रतिबन्धोऽयं यज्ञः सूत्रं तु रक्ष्यते ।
कर्तव्यज्ञापनार्थाय न चिह्नाय द्विजन्मनः ॥ ३७ ॥

इति श्रद्धाय माहात्म्यं तत्सूत्रं यदि धार्यते ।
द्विजः प्रवृत्तिशीलः स्याद्विन्देच्च हितमात्मनः ॥ ३८ ॥

अथान्यस्मिन् दिने चक्रे भाषणं शङ्करः पुनः ।
किमाङ्गलेभ्योऽवबोद्धव्यमिति वस्तु समाश्रितः

गरीयांसः किलाङ्गलेयाः प्रायो भारतलोकतः ।
तद्देशे हि कृतावासो वक्तुमेतत् क्षमोऽस्म्यहम् ४०

तदीयराष्ट्रसम्पत्तेस्तदुत्कर्षस्य च क्षितौ ।
हेतुः सर्वप्रजावर्गे साधुविद्याप्रचारणा ॥ ४१ ॥

सुशिक्षिततरा ह्याङ्गलाः स्वदेशस्याभिमानिनः ।
अन्योन्यहितकर्तारः सत्यसन्धाश्च धार्मिकाः ४२ ।

सर्वेऽप्येते गुणाः पूर्वं भारतीयानभूयन् ।
देशे त्वधोगतिं प्राप्ते सद्गुणास्ते तिरोऽभवन् ॥४३॥

आङ्गलप्रामाणिकत्वंस्य ब्रवीम्येकं निदर्शनम् ।
येनान्येऽपि प्रतीयेरन्गुणाः स्यालीपुलाकवत् ४४ ।

अटन् कतिपयाब्देभ्यः पूर्वमाङ्गलेयभूमिषु ।
सत्यचारित्रमेकस्य श्रुत्वाहं विस्मितोऽभवम् ॥४५॥

धनिकः स महानासीदाङ्गलो भूरिधनागमः ।
न्यायतस्तेन दातव्यं भूरि शुल्कमिति स्थितम् ॥४६॥

किन्तु शुल्कग्रहस्थाने प्रमादादधिकारिणाम् ।
स लेखतः समादिष्टः प्रदातुं शुल्कमल्पकम् ॥४७॥

एतेन सुबहुद्रव्यं रक्षितं मे भविष्यति ।

अप्रकाशितमर्थं मे न विद्युरधिकारिणः ॥ ४८ ॥

इति ज्ञात्वापि सत्यात्मा लाभमन्यायदूषितम् ।

नाभिमेने विपस्पृष्टां सुधामिव जिजीविषुः ॥ ४९ ॥

शुल्काधिकारिणे स्वीयं पारमार्थिकमागमम् ।

निवेद्य दर्शयामास स्वलितं लेखमुद्रितम् ॥ ५० ॥

ततः शुल्कमनेनाभूद्देयं शतगुणोत्तरम् ।

शुल्को देशहितायेति प्रमोदेन ददौ हि सः ॥ ५१ ॥

अहो भारतवर्षेऽस्मिन् कियन्तः सन्ति तादृशाः ।

अलोभघृत्तयः सत्यवता राष्ट्रहितैषिणः ॥ ५२ ॥

शुल्काधिकरणे तत्र प्रधानपदवर्तिना ।

बहूनां वञ्चनावृत्तिः शोचनीया मयेक्षिता ॥ ५३ ॥

इति बान्धवदोषज्ञो वर्णयामास शङ्करः ।

तदीयकुहनाश्चित्रा निजानुभवगोचराः ॥ ५४ ॥

अथोपनिषदः सूक्तेभ्यो उत्तिष्ठत जाग्रत ।

इत्यादिपदगुम्फाया व्यख्यानमकरोत्परम् ॥ ५५ ॥

अयि भोः श्रूयतामार्याः सुताः किल वयं स्थिताः ।

अद्यावधि जगद्भूतं न ह्यजानीम वस्तुतः ॥ ५६ ॥

अस्मात्तु निद्रितेष्वेवं प्रचेलुरितरे जनाः ।

तस्मादुन्मील्य नेत्राणि वहिरीक्षामहै क्वचित् ॥ ५७ ॥

यो हि कालानुगुण्येन प्रगतिं नानुवर्तते ।

स देशो भ्रष्टकल्याणः सुदूरमवहीयते ॥ ५८ ॥

परःसहस्रवर्षेभ्यो नानादेशसमुद्भवः ।

इतिहासो न चास्माभिः प्रमत्तैरुपलक्षितः ॥ ५९ ॥

प्रतीकार्यः प्रमादोऽयं भारतीयैः सुशिक्षितैः ।
इति ज्ञात्वा स्वकर्तव्यं शीघ्रमुत्थाय जाग्रत ॥६०॥

इत्थमार्जवसम्पन्नैर्हृदयग्राहिभाषितैः ।
जनमुत्तेजयामास देशाभ्युदयसाधने ॥ ६१ ॥

सर्वतः श्रूयतेऽद्यत्वे वाक्यजालं किलेदृशम् ।
तदात्वे तु नवीनत्वादभवत्कौतुकास्पदम् ॥ ६२ ॥

इति सौ. क्षमायाः कृतिषु शङ्करजीवनाख्याने
ध्याख्यानविलासो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥

॥ पञ्चदशोल्लासः ॥

आसीद्यज्ञेश्वरो नाम पुरे तस्मिन्महाशयः ।
 स चक्रे शङ्करं मित्रं गुणज्ञः परमादरात् ॥ १ ॥

लेखेष्वावर्णयत्सोऽयं तस्य शारीरसम्पदम् ।
 तथा हि स कृशाङ्गोऽभून्नातिप्रांशुर्न वामनः ॥ २ ॥

विद्वत्तारुणविद्योतो बभौ तस्य मुखाम्बुजे ।
 नैसर्गिकं च तेजोऽन्यद्दीप्यते स्म विलक्षणम् ॥ ३ ॥

उग्रता तन्मुखे नासीत्तथापि विकटप्रभा ।
 दृढसङ्कल्पवीर्योत्थां व्यनक्ति स्म मनस्विताम् ॥ ४ ॥

वक्तृता महती नास्य न वा तारः खरोदयः ।
 तथापि युक्तिभिर्वाचां वशीचक्रे वशी जनम् ॥ ५ ॥

तन्मुखास्त्रिगन्धगम्भीरा प्रसन्नसुमनोहरा ।
निर्झरस्य झरीवोक्तिर्निःससारं निरर्गलम् ॥ ६ ॥

तदीयभारती यूनां महोत्साहमजीजनत् ।
हृदि प्रौढवयस्कानां पूज्यबुद्धिं च भूयसीम् ॥ ७ ॥

पुरे तत्र कृतावासस्ततो लोकहितेच्छया ।
सामाजिकेषु कार्येषु प्रवृत्तः शङ्करोऽभवत् ॥ ८ ॥

समाजस्य परिष्कारं विमतध्वंसपूर्वकम् ।
चिकीर्षुर्वोधयामास पौरजानपदान् यथा ॥ ९ ॥

सुधारकेण भो आर्याः प्रजाहितचिकीर्षुणा ।
जनापवादसन्नासः परित्याज्यो हि दूरतः ॥ १० ॥

ध्येयमेव पुरस्कृत्य स चेष्टेत स्वकर्मसु ।
जलकेशभयं हित्वा तितीर्षुरिव निम्नगाम् ॥ ११ ॥

आजग्मुरेकदा केचिन्मतं जिज्ञासवो मम ।
षष्टिवर्षीयवृद्धेन बालिकोद्वाहनं प्रति ॥ १२ ॥

असाम्ययोजनामेतामचिरादेव भाविनीम् ।
रुत्सवोऽपि ते धैर्यं न दधुः कर्मणीदृशि ॥ १३ ॥

श्रुतनिःशेषवृत्तान्तः समये तानुपादिशम् ।
यदि सङ्घटनामेनां वेत्थानर्थकरीं परम् ॥ १४ ॥

सर्वथा सा निरोद्धव्या विचारेण किमत्र वः ।
मन्तव्याः पापिनो यूयं यदि तूष्णीमवस्थिताः १५

तन्निरोधे प्रवृत्तानां यदि दण्डः पतेदपि ।
शुष्माभिर्नहि भेतव्यं न च स्थेयं पराङ्मुखैः ॥ १६ ॥

मतमेतन्मम श्रुत्वा विवाहं ते न्यवारयन् ।
शुष्माभिरपि कर्तव्यं तथैव सति सम्भवे ॥ १७ ॥

प्राचीनाचारभूयिष्ठं दृश्यते नगरं हि वः ।
तत्र रक्ष्यः सदाचारो लोकोत्कर्षप्रसाधकः ॥ १८ ॥

दृश्यते तु बहोः कालात्प्ररूढा सम्प्रदायतः ।
वृत्तिः सामान्यलोकेषु कुत्सिता होलिकोत्सवे १९

हठाद्वर्णोदकक्षेपः साक्रन्दमुखताडनम् ।
इत्यादि चेष्टितं नृणामसभ्यं न हि शोभते ॥ २० ॥

तस्मात्प्रतिकुटीरं वो नानावृत्तिजुषामहम् ।
गत्वा ब्रवीमि साक्रोशं तुच्छमेतज्जहीत भोः २१

प्राचीनोऽपि दुराचारः सैष भूयो जुगुप्सितः ।
मदोन्मत्तजनस्यैव योग्यो नार्यकुटुम्बिनाम् ॥ २२ ॥

प्राचीनत्वं पुरस्कृत्य न चेत्यजथ गर्हितम् ।
सनुष्यत्वस्य शुष्माकमहो शुर्वी विडम्बना ॥ २३ ॥

शुभाशुभप्रवृत्तीनां जनस्त्यक्त्वा विवेचनम् ।
पशुवद्यदि चेष्टेत सर्वथा पशुरेव सः ॥ २४ ॥

ऋतूनामखिलानां च वसन्तः सुमनोहरः ।
फलपुष्पभरैर्नानाशकुन्तकलकूजितैः ॥ २५ ॥

साक्षान्द्गवतो रूपमित्येष परिगीयते ।
तस्मात्तत्प्रीतये कार्यो वसन्ते होलिकोऽसवः ॥ २६ ॥

तदेष दिवसोऽस्माभिर्नेतव्यः कर्मभिः शुभैः ।
स्नानभोजनसङ्गीतपुराणश्रवणादिभिः ॥ २७ ॥

सूक्तीरश्रुतपूर्वास्ता निशम्य पुरवासिनः ।
आत्मनो वालिशं भावं बुबुधुः स्पष्टमाशु ते ॥ २८ ॥

तदारभ्य पुरे तस्मिन् श्रूयते स्म जनश्रुतिः ।
नूनं नवावतारोऽयं महर्षेः कस्यचिद्भुवि ॥ २९ ॥

अथ प्रदर्शनं चित्रं शङ्करो नगराद्वहिः ।

कारयित्वा कुमारेभ्यस्तद्विनोदमदर्शयत् ॥ ३० ॥

विडम्बनां समालोक्य स्वदुश्चेष्टाप्रदर्शिनीम् ।

वटवो लज्जितास्त्वागं निन्यस्य प्रतिशुश्रुवुः ॥ ३१ ॥

अथोत्सवदिने प्राप्ते परं मुमुदिरे जनाः ।

देवदर्शनसङ्गीतपानभोजनवर्तनैः ॥ ३२ ॥

शङ्करोऽत्रावसद् यावत्तावत्तद्वाक्यगौरवात् ।

विरेसुः कुत्सिताचारादहम्मदपुरे जनाः ॥ ३३ ॥

कार्यमन्यद् यदेतेन पामराणां कृते कृतम् ।

वभूव तदतिश्लाघ्यं नूतनं कौतुकास्पदम् ॥ ३४ ॥

अन्यजानां तथा ह्यासीत्पाठशाला पुराद्वहिः ।

द्रष्टुं कुतूहलाविष्टः शङ्करस्तामगात्स्वयम् ॥ ३५ ॥

पाठयिष्यामि वः शिष्यान् सप्ताहे सकृदप्यहम् ।
इति शिक्षणं तत्त्वज्ञस्तदध्यापकमब्रवीत् ॥ ३६ ॥

तथेति प्रतिपन्नेऽसौ संन्यगध्यापयत्सुधीः ।
बहून्नुल्लासयन् दीनांस्तथा विस्मापयन् गुरुम् ॥ ३७ ॥
जातिभेदमनादृत्य प्रजासु समदर्शिनः ।
विद्याप्रदानतो नान्यदस्य सम्मोदमातनोत् ॥ ३८ ॥

इति सौ. क्षमायाः कृतिषु शङ्करजीवनाख्याने ।
समाजपरिष्करणो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥

॥ षोडशोल्लासः ॥ -

अहम्मदपुरे वर्षद्वयं स्थित्वाऽथ शङ्करः ।
राजप्रतिनिधेः प्रापदाज्ञापत्रमतर्कितम् ॥ १ ॥ -

अवेदि च ततो लेखाद्यदयं नूतने पदे ।
नियुक्तोऽभूत्स्वदेश्यानां दुर्लभे राष्ट्रनायकः ॥ २ ॥

सौराष्ट्रमण्डले राज्यं पोरबन्दरनामकम् ।
अदूरे द्वारकापुर्याः सुप्रसिद्धं विराजते ॥ ३ ॥

पुरा तन्मृपतिर्बुद्धः कुतश्चित्कारणान्तरात् ।
निजराज्यात्परिश्रष्टस्तस्यौ सामान्यलोकवत् ॥ ४ ॥

श्वेताम्बरधरः सोऽभूत्स्वदेशोष्णीपमण्डितः ।
रुद्राक्षमालया कण्ठे मुनिवत्समलङ्कृतः ॥ ५ ॥

तस्य राजपदभ्रंशो नापहर्तुमपाययत् ।

स्वस्य नैसर्गिकं सत्त्वं नृपसत्तमभूषणम् ॥ ६ ॥

आसीत्तस्यात्मजो बालो भावसिंह इति श्रुतः ।

यस्याप्राप्तवयस्कत्वाद्राज्यधूः शङ्करेऽपतत् ॥ ७ ॥

तत्पदे हि ततः पूर्वं न्ययुज्यन्ताधिकारिणः ।

आङ्गलेया एव भूयांसो न चैकोऽपि स्वदेशजः ।

पदमुच्चमिदं प्राप्य मुमुदे शङ्करो भृशम् ।

न च स्थानमहत्त्वेन शासकैस्तु गुणग्रहात् ॥ ८ ॥

नानृतं प्रभवेदन्ते सत्यस्यैव ध्रुवो जयः ।

इत्यात्मचरितेनैव शङ्करेण निदर्शितम् ॥ ९ ॥

शासितुं च प्रवृत्तेऽस्मिन् सुधामनङ्गरी तदा ।

बहुभिर्नवनिर्माणै रूपांतरमिवागमत् ॥ १० ॥

सम्पन्नेऽपि पुरे तस्मिंश्चिरादपि न केनचित् ।
चिन्तितं लोककल्याणं राज्ञा वा सचिवेन वा ॥ १२ ॥

आसीत्तदागमात्पूर्वमवमर्दो महान् यथा ।
चौर्यदुर्भिक्षरोगाणां भयाल्लोकाश्चकम्पिरे ॥ १३ ॥

ऋणेन सहता ग्रस्तं राष्ट्रमासीत्समाकुलम् ।
अतश्च शङ्करः कोशे कटाक्षं पूर्वमक्षिपत् ॥ १४ ॥

राष्ट्रं निर्मोचयामास नेचिराद्वणबन्धनात् ।
ऋणमग्निरिव ध्वंसं ननु कुर्यादुपेक्षितम् ॥ १५ ॥

देशस्यालोचयन्भूयः शोचनीयां परिस्थितिम् ।
दुःखहेतुप्रतीकारे प्रययास दिवानिशम् ॥ १६ ॥

समृद्धिं राष्ट्रकोशस्य जानन्कृपिनिबन्धनाम् ।
वापीकूपतटाकादीन् कारयामास सर्वतः ॥ १७ ॥

सम्प्राप्य जलसौकर्यं वर्धमानाः कृषीवलाः ।
मोचयामासुरात्मानं कुसीदिकऋणग्रहात् ॥ १८ ॥

जागरूकः प्रजारोग्ये निर्ममे शङ्करोऽचिरात् ।
उपयुक्तस्थलेष्वाराद्गुणशालाः सुसज्जिताः ॥ १९ ॥

ततश्च स्थापयामास पाठशालाद्वयं शुभम् ।
बालिकायोषितामर्थं तदुत्कर्षसमुत्सुकः ॥ २० ॥

रञ्जनार्थं च लोकानां विभागेषु पुरस्य सः ।
कारयामास रम्याणि विहारानि पृथक् पृथक् ॥ २१ ॥

अग्रतो गणनीयेऽपि राष्ट्रेऽस्मिन्नोपकल्पितम् ।
तन्नीसन्देशसौकर्यमिति स्म क्लिश्यते जनः ॥ २२ ॥

शङ्करो नचिरेणैव जुनुत्सुर्न्यूनतामिसाम् ।
तन्नीक्रार्यालयान् राष्ट्रे सर्वतो निरमापयत् ॥ २३ ॥

इत्यादिवहुकार्याणि सर्वाधिकरणेष्वपि ।
चिरसंस्मरणीयानि चक्रे राष्ट्रहितङ्करः ॥ २४ ॥

भूरिकार्यनिमग्नेऽस्मिन्नाययुः प्रत्यहं गृहम् ।
तस्य भोजेश्वराभिख्यं विद्वांसो दर्शनेच्छया ॥ २५ ॥

सर्वोऽपि निरगान्तस्य संस्कृतज्ञो गृहाद्बहिः ।
सुसत्कृतः प्रहृष्टात्मा प्रशंसन्गुणग्रह्यताम् ॥ २६ ॥

आगतेषु सुविख्यातस्तस्यासीदतिथिर्महान् ।
विवेकानन्दयोगीन्द्रः स्वामी संसर्गपावनः ॥ २७ ॥

देशं निवर्तमानोऽयं यतीशो द्वारकापुरात् ।
भोजेश्वरगृहस्याग्रं नौकास्थः समवैक्षत ॥ २८ ॥

किमेतदिति जिज्ञासुमवोचन् परिवारिणः ।
श्रीमतः शङ्करस्यायं निवासो हि यशस्विनः ॥ २९ ॥

महतीं वैदुषीमस्य निशम्य मुनिपुङ्गवः ।

द्रष्टुकामोऽभवच्चैतं मणिल इव मौक्तिकम् ॥३०॥

नौकानिवेशनं प्राप्य स्वामी विद्यातपोधनः ।

भावयन् विदुषा सङ्गं सानन्दः समवातरत् ॥३१॥

स्वामिनेऽभ्यागतायासौ भोजेश्वरमतर्कितम् ।

चकार स्वागतं भक्त्या शङ्करोऽतिथिवत्सलः ३२

स्नानपूजादिकार्यान्ते विश्रान्तं मुनिसत्तमम् ।

अनयन्द्रोजनागारं गन्धयष्टिसुवासितम् ॥ ३३ ॥

प्रविष्टस्यास्य शालायामुभौ माधववामनौ ।

प्राञ्जली चक्रतुः पूजां यतिनः शङ्करात्मजौ ॥३४॥

स्थितास्तु वालिकास्तिस्त्रो लज्जानतमुखाम्बुजाः ।

तारा क्षमा च भद्रा च तद्दर्शनचमत्कृताः ॥३५॥

एता निःशब्दमासीनास्तं मुनीन्द्रमनन्दयन् ।
अधिकं किल पुत्राभ्यां प्रजल्पद्वां प्रतिक्षणम् ३६

भुक्तोत्तरमथ स्वामी ब्रह्मतेजस्समुज्ज्वलः ।
अनेकरम्यसंलापैर्मुमुदे गृहमेधिना ॥ ३७ ॥

परेषुः शङ्करस्तीरं समुद्रस्यानयन्मुनिम् ।
दर्शयन् विविधान्यसै दर्शनीयस्थलानि सः ३८

आलोक्य नूतनाः संस्था निर्मिताः शङ्करेण ताः ।
बभूव विस्मितः स्वामी तदीयमतिसम्पदा ॥ ३९ ॥

अथ तौ तीरमापन्नौ मन्दानिलमनोहरम् ।
अपश्यतां कुमारौ द्वौ प्लवमानौ सशिक्षकौ ॥ ४० ॥

तिस्रश्च वालिकां धात्र्या विनोदं गमिता भृशम् ।
सकौशलं विनिर्मान्त्या मन्दिरं सिकतामयम् ॥ ४१ ॥

सपाणितालमानन्दात् परितः क्रीडनालयम् ।
 नृत्यन्ति स्मोपगायन्त्यः कलमान्दोलगीतिकाम् ॥ ४२ ॥
 तासामव्यक्तमधुरां निशम्य स्वरसम्पदम् ।
 अनुचक्रे मुनीन्द्रोऽपि तत्क्रीडागीतिनर्तनम् ॥ ४३ ॥
 शिशुवत् खेलनोद्युक्तं यतिमालोक्य बालिकाः ।
 प्रहृष्टाश्चकिरे सद्यस्तमेनं सहचारिणम् ॥ ४४ ॥
 स्थापयित्वा ततो बालाः स्कन्धोपरि हसन्मुखः ।
 अवातरज्जले किञ्चित्तरणच्छद्मना मुनिः ॥ ४५ ॥
 अशिक्षयत्तदारभ्य शङ्करस्य कुमारकौ ।
 जलविद्यारहस्यानि सर्वक्रीडाविशारदः ॥ ४६ ॥
 स्वामी च शङ्करः सायं समारूढौ तुरङ्गमौ ।
 जग्मतुर्दीर्घमध्वानं पश्यन्तौ ग्राममण्डलम् ॥ ४७ ॥

पाकशास्त्रेऽपि निष्णातो मुनीन्द्रोऽयमुपादिशत् ।
उपादेवीं विशिष्टान्नशाकसम्भारचातुरीम् ॥ ४८ ॥

अथात्मनो निवासेन पुरीं मासचतुष्टयम् ।
पावयन् सत्कृतो लोकैः स्वदेशं प्रययौ मुनिः ॥ ४९ ॥

अथ गच्छत्सु वर्षेषु शङ्करः समचिन्तयत् ।
सेतुरेको विधातव्यः प्रजासौकर्यसिद्धये ॥ ५० ॥

तदर्थमेकमाङ्गलेयं प्रतिश्रुतसुवेतनम् ।
ऋजुर्नियोजयामास यन्त्रशिल्पविचक्षणम् ॥ ५१ ॥

आङ्गलस्य वज्रेनावृत्तिरचिराद्दृष्टिगोचरः ।
यमूव सर्वलोकानां छादिताऽपि प्रयत्नतः ॥ ५२ ॥

द्रोहमस्य विनिश्चित्य शङ्करोऽथ समादिशत् ।
राष्ट्रकोशस्य रक्षार्थं विरामं सेतुकर्मणः ॥ ५३ ॥

अर्थचोरमथाङ्गलेयमपृच्छदन्ताक्षमी ।

मया निश्चितपूर्वेऽपि कार्यान्तावधिके व्यये ॥५४॥

किमर्थं भो व्यतिक्रान्तां मर्यादां ब्रूहि विस्तरम् ।

यद्गहं राष्ट्रकोशस्य निखिलस्यापि रक्षकः ॥ ५५ ॥

नो चेत्कारागृहे वासं कारयिष्यामि ते ध्रुवम् ।

लोकेष्ववाप्य चाकीर्तिं पदभ्रष्टो भविष्यसि ॥५६॥

आङ्गलस्तु गर्धनोऽनिच्छन् विहांतुं मुपितं धनम् ।

अपलप्य तदारोपमवमेनेऽधिकारिणम् ॥ ५७ ॥

तस्मादसत्यविद्वेपी, शङ्करः शीघ्रमादिशत् ।

तस्य प्रग्रहणं दस्योराङ्गलराज्यादशङ्कितः ॥५८॥

वृत्तमश्रुतपूर्वं तत् प्रचलन्मुखतो मुखम् ।

प्राप्सरत्सर्वसौराष्ट्रे दावे दावानलो यथा ॥ ५९ ॥

बभूवुरतिसङ्कुद्धाः सर्वेऽप्याङ्गलाधिकारिणः ।
न कदापि पुरा ह्याङ्गलो भारतीयेन दण्डितः ६०

शङ्करो राजदुर्गस्थां न्यायशालामनीनयत् । . .
वन्दीकृत्य तमाङ्गलेयं सत्यवानकुतोभयः ॥ ६१ ॥

आङ्गलेयो बीमनो नाम प्राङ्विवाकोऽभवत्तदा ।
यस्याग्रे स्थापयामास शङ्करो ह्यपराधिनम् ॥ ६२ ॥

जानन्नपि सदोषं तं पक्षपाती सभापतिः ।
बन्धनान्मोचयामास देशवन्धुं रिरक्षिषुः ॥ ६३ ॥

पराभवमसत्यस्य कर्तुंकामस्तु शङ्करः ।
व्यवहारं निनायैतं प्रधानन्यायसंसदम् ॥ ६४ ॥

निःपक्षपातिना तत्र प्राङ्विवाकेन दण्डितः । ,
आङ्गलोऽयमन्वभूत्केशं पदाच्च अंशितोऽभवत् ६५

ततः कतिपयैर्मासैः शुभोदन्तः समागतः ।
श्रीमतो रानडेरुच्चपदप्राप्तिनिवेदकः ॥ ६६ ॥

स हि मुम्बापुरीवर्तिप्रधानन्यायमन्दिरे ।
धर्मासनपदं लेभे शङ्करश्च परां मुदम् ॥ ६७ ॥

अथाधिकारसम्बद्धमहाकार्येषु सर्वदा ।
निमग्नो न क्षणं चापि विश्रान्तिं प्राप शङ्करः ॥ ६८ ॥

तथापि व्यसनी तीव्रमाम्नायपरिशीलने ।
अथर्वश्रुतिसम्मग्नो निनायाब्दचतुष्टयम् ॥ ६९ ॥

बहतापि धुरं गुर्वी नोपैक्षि निजसन्ततेः ।
विद्याभ्युदयसम्पत्तिः प्रथमा सर्वसम्पदाम् ॥ ७० ॥

तथा हि स्नानवेलायामलब्धावसरान्तरः ।
स्वपुत्रौ पाठयामास महाराष्ट्रीयवाक्यम् ॥ ७१ ॥

कथाश्च पञ्चतन्त्रादेराचख्यौ सुविनोदिनीः ।
अर्भकाणां सुषुप्सूनां प्रागसौ रात्रिभोजनात् ॥ ७२ ॥

अथ भोजनवेलायां प्रत्यहं पृच्छति स्म सः ।
अध्यापकं गणेशाख्यं बालानां सहवासिनम् ॥ ७३ ॥

किमद्य पठितं बालैः कस्तेषामतिमन्दधीः ।
कतरेण समीचीनः पुत्रयोरुद्यमः कृतः ॥ ७४ ॥

इति पृष्टोऽब्रवीद्विप्रस्तारतम्यं द्वयोरपि ।
उद्यमी माधवः पाठे वामनश्चित्रलेखने ॥ ७५ ॥

इति संश्लाघयन्नेकं विनिन्दन्नपरं च सः ।
अस्नेहयद् वटुं पूर्वमद्वेषयद्यथापरम् ॥ ७६ ॥

धीमन्तमपि मूढेति कनीयांसं समाह्वयन् ।
चकार स्वयमेवैनं द्विजः पाठपराङ्मुखम् ॥ ७७ ॥

शिष्यबुद्धिविशेषेण भिद्यते शिक्षणक्रमः ।

इत्यबोधन्नसौ चक्रे विग्रहं वटुना सह ॥ ७८ ॥

कुमारं चतुरोपायैः स्ववशे कर्तुमक्षमः ।

मुमोच शिक्षकः स्वैरं चित्रकर्मप्रवृत्तये ॥ ७९ ॥

अथोद्यमेन हृष्टोऽपि माधवस्य स्थिरात्मनः ।

मूढमस्यानुजं ध्यायन् पिताऽभूच्चिन्तयाकुलः ८०

अरे वामन शङ्खस्त्वमिति संज्ञाप्य सोऽब्रवीत् ।

उद्यमी माधवो विद्वान् भूत्वा कीर्तिमवाप्स्यति ८१

आलस्याद्वालका ये तु स्थिता ज्ञानविवर्जिताः ।

सैवकास्ते भविष्यन्ति माधवस्यालये ध्रुवम् ॥ ८२ ॥

वचः श्रुत्वा पितुस्तारा ज्येष्ठा कन्या ततः परम् ।

वभूव वालशिक्षायां परमोत्साहशालिनी ॥ ८३ ॥

क्षमा त्वशृण्वती भूयो बालखेलारुचिः सदा ।
उद्याने हिण्डमानैका गृह्णाति स्म पतङ्गिकाः ॥८४॥

अथात्यल्पवयस्कां तां बालशिक्षापराङ्मुखीम् ।
सुवर्णां पितृवात्सल्यं दधानो जनकोऽब्रवीत् ॥८५॥

बाले त्वद्भगिनी तारा भविष्यति सुशिक्षिता ।
पण्डितोपाधिमन्वर्थं करिष्यति निजश्रमैः ॥ ८६ ॥

कालेऽथ सद्गरं प्राप्य विबुधं तद्विवाहितां ।
विद्याभिमानमात्मीयं प्रजायां च तनिष्यति ॥८७॥

क्षिपमाणां वृथा कालं पर्यटन्तीमशिक्षिताम् ।
न हि त्वां निर्धनादन्यः परिणेष्यति दुर्मते ॥८८॥

अवश्यं ते स्वसुर्गेहं श्रयणीयं भविष्यति ।
निवासः परगेहेषु लाघवं हि महत्तरम् ॥ ८९ ॥

शिशुभावात्तु तत्काले नावगन्तुं क्षमा क्षमा ।
महत्त्वं जनकस्योक्तेर्जोषमासीन्नतानना ॥ ९० ॥

किन्तु वर्षेषु गच्छत्सु तस्या दशवयस्पृशः ।
हृदये पितुरुक्तीनां प्रतिध्वनिरजायत ॥ ९१ ॥

अदृष्टपितृसौख्यां तां वर्धमानां दिने दिने ।
ज्ञानाध्वनि ध्वनिः पुण्यः शनकैः प्रोदसाहयत् ९२

इति भूयोऽतिवात्सल्यात्पितुर्वक्त्राम्बुजोद्गताः ।
हितोक्तयः सुतामेनां व्यधुर्विद्यापरायणाम् ॥ ९३ ॥

इति सौ. क्षमायाः कृतिषु शङ्करजीवनाख्याने
सुधामपुरीनियासो नाम षोडशोऽङ्काः ॥

॥ सप्तदशोल्लासः ॥

अथ राष्ट्रीयकार्यैस्तैः शङ्करः क्लेशदायिभिः ।

निरन्तरं समाक्रान्तः परिश्रान्तोऽभवन्मुहुः ॥ १ ॥

ननु श्रान्तोऽसि कान्त त्वं न कर्तव्यो बहुश्रमः ।

इति प्रणयवाचोऽपि प्रियाया जज्ञिरे वृथा ॥ २ ॥

प्रयासैर्जर्जरीभूते शरीरे ग्लानिमाप सः ।

अथ व्याधिः पदं चक्रे ववृधे च दिनेदिने ॥ ३ ॥

जानन्नपि निजात्मानं महारोगेण पीडितम् ।

तीव्रसंवेगतो हन्त कार्याणि विदधेऽन्वहम् ॥ ४ ॥

दिनान्तेऽभूत्स निस्सत्त्वो भारवाही वृषो यथा ।

अक्षमश्चेष्टितुं भूयः शयने पतितोऽभवत् ॥ ५ ॥

उषया कश्चिदाहूतो गृहमाशु भिषग्वरः ।

परीक्ष्य प्रकृतिं यत्नादथ शङ्करमब्रवीत् ॥ ६ ॥

विरम्यतामहो आर्याः सर्वकार्यादितः परम् ।

अपेक्ष्यते हि विश्रान्तिर्वाञ्छनःकायगोचरा ॥ ७ ॥

त्यक्त्वा स्थानमिदं शीघ्रमन्यः कोऽपि मनोहरः ।

पवनाम्बुगुणश्लाघ्यः श्रीयतां देश उत्तमः ॥ ८ ॥

इति वैद्यवचः श्रुत्वा निश्चिष्ये पोरबन्दरात् ।

महाबलेश्वरं गन्तुं यत्रासीद्देहमात्मनः ॥ ९ ॥

अथानुमोदिते तस्य विश्रामे राजकार्यतः ।

नियुक्तोऽभूत्पदे तस्मिन्कश्चिदाङ्गलोऽधिकारिभिः

सः तु सत्वरमागन्तुं न शशाक पदग्रही ।

लैङ्गाख्यं प्राहिणोत्तस्मान्निजप्रतिनिधिं पुरीम् ॥११॥

नियते शङ्करः काले तरुणस्यांगमिष्यतः ।

स्वागताय स्वयं तस्य धूमयानस्यलं ययौ ॥ १२ ॥

धूमयाने समायाते घण्टावादनतः परम् ।

आङ्गुलमभ्युज्जगामासौ प्रणयेन स्मिताननः ॥ १३ ॥

पश्यन्नपि तमायान्तमपश्यन्निव नाटयन् ।

अवमेने पदोन्मत्तः शङ्करं युवको लघुः ॥ १४ ॥

अचचाल पुरः शीघ्रमुद्वीवोऽतिप्रतिष्ठया ।

विहाय शङ्करं पश्चाद्गुलमपमानतः ॥ १५ ॥

दुरहङ्कारिणः प्राज्ञश्चरितादाकुलोऽपि सन् ।

शङ्करः स्वं वशीकृत्य न्यवर्तत निकेतनम् ॥ १६ ॥

परेद्युः पदमुद्रां च राजकार्यधुरं तथा ।

आङ्गुलीर्ग्रहीतुमायातो विना पूर्वनिवेदनम् ॥ १७ ॥

तमेनं शङ्करः कार्ये निमग्नः कचिदाग्रही ।
 चिरप्रतीक्षिणं चक्रे मनःपूर्वं विलम्बयन् ॥ १८ ॥
 अधस्तनप्रकोष्ठेऽसौ प्रतीक्ष्य घटिकात्रयम् ।
 क्रुद्धः क्रमितुमारेभे बुभुक्षुः श्वापदो यथा ॥ १९ ॥
 प्रविष्टं कार्यिणां शालामथ शङ्करमब्रवीत् ।
 तारस्वरेण तारुण्यमदोन्मत्तः स आङ्गलः ॥ २० ॥
 अहो आङ्गलमपि त्वं मां विलम्बयसि भृत्यवत् ।
 किमियं भारतीयानां सभ्यता लौकिकी जने ॥ २१ ॥
 शङ्करस्त्वेवमाक्षितो ददौ गम्भीरमुत्तरम् ।
 स्वागतं कर्तुमायातो येनाहं सुतिरस्कृतः ॥ २२ ॥
 सोऽयं ननु त्वमेवासि सभ्यतागुणशिक्षकः ।
 स्वदेशाचारभिन्ना ते प्रवृत्तिः प्रतिभाति मे ॥ २३ ॥

सुज्ञाः सभ्यसमाचारा वहवस्तव देशजाः ।
दिष्ट्याधुनापि विद्यन्ते पूर्वं परिचिता मया ॥२४॥

अनुभावयितुं हि त्वामपमानस्य लाघवम् ।
व्यलम्बयमहं नूनं वयसा पितृसन्निभः ॥ २५ ॥

आङ्गलो वा भारतीयो वा सत्कार्यः सममेव हि ।
वयः पूज्यं च जानीहि नापचर्यमितः परम् ॥२६॥

अन्यच्च यदि शुश्रूषा शृणु भोः कथयामि ते ।
शासितुः परमो धर्मः प्रजानामनुरञ्जनम् ॥ २७ ॥

अज्ञातपूर्वदूणश्चेत्त्वयान्यः स्याद्विमानितः ।
आङ्गलानां देशजानां च वैमनस्यं स्थिरीभवेत् २८

त्वद्गदन्ये करिष्यन्ति स्वदेशस्याहितं महत् ।
दुराचारैर्वचोभिश्च रभसोच्चारितैर्नराः ॥ २९ ॥

दुर्जनोऽपि वशं नूनं नीयते मधुरोक्तिभिः ।

सज्जनः कुत्सितैः शब्दैर्विमुखीक्रियते क्षणात् ॥३०॥

इत्येवं शङ्करे तस्मिन् ऋजुविस्पष्टवादिनि ।

दुर्विनीतो युवाङ्ग्लेयस्तूष्णीको लज्जया स्थितः ३१

दोषमात्मकृतं जानन्नपि दर्पोदयं युवा ।

न यथाचे क्षमामेनं न च पश्चादतप्यत ॥ ३२ ॥

शङ्करोऽथ पदं मुक्त्वा राजदुर्गपुरीं ययौ ।

सीतारामघनश्यामौ द्रष्टुकामः सहोदरौ ॥ ३३ ॥

निवृत्त्याल्पदिनैरेव स पुनः पोरवन्देरम् ।

संविधानं समारेभे निर्गमाय पुरात्ततः ॥ ३४ ॥

सकुटुम्बपरीवारः प्रजाभिरभिर्नन्दितः ।

ततो मुम्बापुरीं प्रातः प्रतस्थे जलवर्त्मना ॥३५॥

तिस्रो दुहितरः पुत्रा वामनो माधवस्तथा ।

जयश्च विजयो डिम्भः प्रमोदं प्रापुरध्वनि ॥ ३६ ॥

द्वाभ्यामामन्त्रितः पुर्यां सुहृद्भ्यां न्यवसत्सह ।

वासतेयं गृहं लिप्सू रानडेः सद्गसन्निधौ ॥ ३७ ॥

तयोः सन्मित्रयोरेकः श्रीघनश्यामनामकः ।

नाडकर्णिकुलोत्पन्नश्चिरात्परिचितोऽभवत् ॥ ३८ ॥

आसीत्समवयस्कोऽयमावालयकृतसंस्तवः ।

सौहार्दमपुपत्तेन विश्वविद्यालयेऽपि सः ॥ ३९ ॥

द्वितीयो लोकनिष्णातः श्रीमान्मङ्गेशनामकः ।

कनीयान् वयसा विद्वज्जनसंसर्गवत्सलः ॥ ४० ॥

चकार महतीं सेवां शङ्करस्य निजालये ।

तथापि व्याधिवेगोऽस्य वर्धते स्म शनैः शनैः ४१

एकदा शकटारूढः शङ्करो गृहमाव्रजन् ।

ददर्श क्रीडतो वालाग्रिजान्मित्रगृहाङ्गणे ॥ ४२ ॥

क्षमामालोक्य चूपन्तीं मोदकान् शर्कराकृतान् ।

कुतश्चिद्वणिजः क्रीतान् स्वयं गृहमुपागतात् ॥ ४३ ॥

नाणकः केन ते दत्तः क्षमे केतुमिदं वद ।

इति पृष्ट्वा भयाक्रान्ता स्थिता वाला निरुत्तरा ४४

पृष्ट्वा भूयोऽपि साऽवादीत्कश्चित्ते तात बान्धवः ।

प्रार्थितः सन्मयाक्रीणान्नाणकैर्मोदकं मम ॥ ४५ ॥

आच्छिद्य वालिकाहस्तान्मोदकं सामिभक्षितम् ।

दूरादपाक्षिपद्भूमौ रुदतीं चाब्रवीत् पिता ॥ ४६ ॥

नास्ति हीनतरं लोके मानिनः परयाचनात् ।

क्षुधितोऽपि न याचेत बन्धुमित्राणि कर्हिचित् ४७

यदि त्वां सज्जनः कोऽपि सौजन्याद्भोजयेत् क्षमे ।
तदास्मै द्विगुणं दद्याः काले प्रत्युपकारिणी ॥४८॥

नृपोऽपि चेन्महौदार्यात्प्रयच्छेत् पारितोषिकम् ।
नैव तत्प्रतिगृहीयास्तदनर्हासि चेत् क्षमे ॥ ४९ ॥

यदि कश्चिन्मनुष्यस्ते हितं कुर्यात्सुचेतसा ।
कुरु तस्य प्रियं भूयस्तदानृण्यं भजस्व च ॥ ५० ॥

दिष्ट्या तु यदि विद्यां ते वितरेत् पण्डितः क्वचित् ।
सर्वथानुग्रहं तस्य प्रतीच्छ परमादरात् ॥ ५१ ॥

धनादप्यधिका विद्या विद्या कीर्तेर्महत्तरा ।
विद्याऽधिका प्रतिष्ठायास्तस्माद् विद्यामुपार्जय ॥५२॥

भावार्थमवगच्छन्ती लेशमात्रमिव क्षमा ।
सवाप्तावस्थिता जोषं ध्यायन्ती नष्टमोदकम् ५३

समालिङ्ग्य सुतामेनामुवाच जनकः पुनः ।

इदं तस्मै गृहस्थाय प्रदेहि पणकद्वयम् ॥ ५४ ॥

विस्मितायाः पुनस्तस्याः खिन्नाया निष्ठुरोक्तिभिः ।

समाश्वासकरं नाण्यं तृतीयं च न्यधात्करे ॥ ५५ ॥

अजानत्यपि तत्कालं तातस्य वचनं क्षमा ।

सस्मार वयसि प्रौढे साक्षादुच्चारितं यथा ॥ ५६ ॥

न कदापि यथाचे सा नाणकान् हि ततः परम् ।

मित्रं वा बान्धवं वापि नित्यमागामुकं गृहे ॥ ५७ ॥

न विद्यायाः परं ते स्यादपरं पारितोषिकम् ।

निर्धनोऽपि वरं विद्वान् न तु मुग्धो महीपतिः ५८

इति प्रतिध्वनिस्तस्याः पितुर्वाचः सदा हृदि ।

तरङ्गितः संमुच्छासं कवेः सूक्तिरिवातनोत् ॥ ५९ ॥

निवासं कर्तुकामोऽपि नातिदूरात् सुहृन्मणेः ।
श्रीमतो रानडेर्नासौ प्राप गेहं यथोचितम् ॥६०॥

व्याधिरत्रान्तरे तस्य व्यवर्धत दिने दिने ।
निपात्य शयनीये तं निस्सत्त्वमकरोद्धत ॥ ६१ ॥

शोचनीयदशामस्य प्रेक्ष्य चिन्ताकुलः सुहृत् ।
जगाद् रानडेः प्रीत्या कुरु वासं ममालये ॥ ६२ ॥

अवेहि मित्र यद्यन्मे तत्र तेऽपि स्वकीयता ।
नूनं भविष्यति प्रीत्यै त्वन्निवासो गृहे मम ॥ ६३ ॥

प्राणाधिकः प्रियोऽसि त्वं ननु तद्वेत्ति शङ्कर ।
गेहं मे स्वनिवासेन पवित्रीकर्तुमर्हसि ॥ ६४ ॥

इत्युक्त्वा खालयं शान्तिभुवनारुख्यं मनोरमम् ।
रानडेः सकृदुम्बं तं निनायाशु सुहृन्मणिः ॥६५॥

भिषग्वर्यास्ततः सर्वे मुम्बापुर्यां सुविश्रुताः ।
तेनाहूताश्चिकित्सायै व्याधेर्मित्रस्य यत्नतः ॥ ६६ ॥

सर्वोपायेषु तच्छान्त्यै प्रयत्नेन कृतेष्वपि ।
न प्राप शङ्करः स्वास्थ्यं देहे वत मनागपि ॥ ६७ ॥

स्वकार्यान्नियतान्मुक्तः सचिन्तस्त्वरया गृहे ।
सन्निधिं प्रियमित्रस्य रानडेः स्म निवर्तते ॥ ६८ ॥

गृहमासन्नमात्रोऽसौ पृच्छति स्म कुटुम्बिनीम् ।
समुत्सुको रमादेवीं सुहृदः प्रकृतिस्थितिम् ॥ ६९ ॥

शकटादवतीर्णोऽथ त्वरितं गच्छति स्म सः ।
प्रकोष्ठं शङ्करस्यादौ प्रणुन्नस्तद्दिदक्षया ॥ ७० ॥

न चासौ गणयामास क्षुधामपि तृषामपि ।
व्याप्तोऽपि स्वकार्येषु सखायं चिन्तयन् सदा ७१

अथ कैश्चिद्दिनैर्दिष्ट्या शङ्करः स्वस्थवद्बभौ ।
महारोगात्समुत्तीर्णः सुविश्रान्तिसुखं ययौ ॥७२॥

भिषजामनुमोदेन नीयते स्म प्रकोष्ठतः ।
उद्याने वा वहिर्वेद्यां स्थाप्यते स्म सुखात्तने ॥७३॥

आस्तां च निकटे तस्य कपिरादमनामकः ।
कोलिर्नाम शुनी चापि चिरात्तेनैव पालितौ ॥७४॥

द्वावपि प्राणिनावेतौ स्वामिभक्तिपरायणौ ।
मुहूर्तमपि तत्पार्श्वं नाजहीतां दिवानिशम् ॥७५॥

रक्षितुः कुशले नित्यं सावधानौ प्रतिक्षणम् ।
आहाराय समाहूतावपि स्थानान्न चेलतुः ॥ ७६ ॥

आकृष्टौ किङ्करैरेतौ परं चुक्रुशंतू रूपा ।
परिहातुमनिच्छन्तौ हसतः स्वामिनोऽन्तिकम् ७७

शङ्करं बहिरासीनं प्राङ्मुखं सह भार्यया ।
 विनोदितं रमादेव्या शुनीमर्कटसेवितम् ॥ ७८ ॥
 विलोकयन् दिनस्यान्ते निवृत्तो निजकार्यतः ।
 रानडेर्मुमुदेऽत्यन्तं पुनर्जातमिव स्थितम् ॥ ७९ ॥
 अथायान्ति स्म गेहेऽस्मिन् रमामाधवयोस्तयोः ।
 दीना विद्यार्थिनः केचिद्भोजनार्थं दिवानिशम् ८०
 वारागन्तुषु तत्रासीदामुर्नाम द्विजात्मजः ।
 न रूपवान्न धीरोऽसौ परं विद्यार्जनोत्सुकः ॥ ८१ ॥
 प्रेक्षमाणा बटून्नित्यं शङ्करस्यात्मजा क्षमा ।
 पृच्छति स्म सदा तातं जननीं च कुतूहलात् ८२
 क एते वटवस्तात किमस्त्येषां प्रयोजनम् ।
 यदिमे नित्यमायान्ति भोक्तुं परभृतो यथा ॥ ८३ ॥

धनी वा निर्धनो वापि माननीयोऽतिथिः सदा ।
इति बोधयितुं बालां सोपहासं पिताब्रवीत् ॥८४॥

दास्यामि त्वां क्षमे यूने दामुनाम्ने विवाहतः ।
सुन्दरीं वोढुकामस्त्वामिहायाति हि सोऽन्वहम् ८५

अपि मां मन्यसे मूढां तात बालेति मां विदन् ।
परिणेष्यति किं लोके निर्धनं पण्डितात्मजा ॥८६॥

इष्टो यदि कुमारस्ते वहिःपङ्क्तिं किमास्यते ।
कुतश्च रौप्यपात्रेषु त्वत्समं नहि भोज्यते ॥ ८७ ॥

अथ सायं प्रविष्टेयं बालिका भोजनालयम् ।
तातरानडयोर्मध्ये ददर्शासनयुग्मकम् ॥ ८८ ॥

आसिष्ट दामुरेकस्मिन् रौप्यपात्रपुरस्कृतः ।
शून्यमासीद्द्वितीयं तु क्षमायै परिकल्पितम् ॥८९॥

वधु स्वागतमेहीति करताडनपूर्वकम् ।

कृतमामब्रणं श्रुत्वा क्षुभिता वालिकाभवत् ॥९०॥

यथोक्तं जनको यूने हठान्मामर्पयिष्यति ।

इति सा भीतविभ्रान्ता क्रन्दन्ती प्रपलायिता ९१

अहःकतिपयानेवं विहरन्मित्रसद्गनि ।

शनैरुल्लाघमानोऽसौ नयति स्म मुदान्वितः ॥९२॥

अथ प्रत्यायितो वैद्यैर्विकृतेरवरोहणम् ।

जगाद शङ्करो हर्षाद्रमादेवीं च साधवम् ॥ ९३ ॥

गमिष्यामो वयं सर्वे सत्वरं बालकैः सह ।

महाबलेश्वरस्य मे शोणदुर्गाख्यमालयम् ॥ ९४ ॥

स्वबले श्रद्धधानोऽपि दैवतब्रो हि मानवः ।

कुर्वाणेऽपि नरे यत्नमीश्वरेच्छैव साधिका ॥ ९५ ॥

तथा हि सहसा तंस्य शङ्करस्याभवत्पुनः ।
नचिरादुत्कटो व्याधिरचिकित्स्यो भिषग्वरैः ॥९६॥

असह्यवेदना तेन सह्यते स्म सहिष्णुना ।
चिन्तया त्वेकया तप्तो जगाद् गृहिणीमुपाम् ॥९७॥

किं करिष्यसि हा कान्ते मद्वियुक्ता भवेर्यदि ।
वालान् कथमिमान् सप्त स्ववशे स्थापयिष्यसि ९८

मम बालदशायाश्च पुत्राणामुत्तमा दशा ।
चतुर्णामपि सद्विद्यासम्पत्तिः सुलभा भवेत् ॥९९॥

जीवत्येव मयि ख्यातिं लभेरन्नचिरादिमे ।
देशसेवां च कुर्वीरन्नित्यासीन्मे मनोरथः ॥१००॥

कथमेकाकिनी तु त्वं साधयिष्यसि मे मतम् ।
इति शोचन्नहोरात्रं विनिद्रः शङ्करोऽभवत् ॥१०१॥

चिन्ताकुलाप्युषादेवी पतिसान्त्वनतत्परा ।

आश्वासयद्वचोभिस्तं मधुरैर्धैर्यमाश्रिता ॥ १०२ ॥

हास्यार्थं सैकदा प्राह दुःखितापि स्मितानना ।

किं न चिन्तयसि प्रेयन्नावयोः प्रियवालिकाः १०३

काञ्चनं केतुमिच्छामि त्वयाहमनुमोदिता ।

अलङ्कर्तुमिमास्तिस्वस्त्वदीयविभवोचितम् ॥ १०४ ॥

शङ्करः प्रत्युवाचैनानां त्वयि मे प्रत्ययो दृढः ।

त्वदन्या नास्ति कन्यानां रक्षिका तद्धितैषिणी १०५

विद्याविनयसम्पन्ना द्विजेन्द्राः सत्कुलोद्भवाः ।

वराः सन्निपतिष्यन्ति स्वयं कन्यार्थिनः प्रिये १०६

अभ्यस्तवालशिक्षास्ता नवोढाः पतिसंश्रयात् ।

प्राप्स्यन्ति कन्यकास्तिस्वः कलासाहित्यसम्पदम्

किं निसर्गसुरूपाया रत्नकाञ्चनभूषणैः ।

शरदिन्दुविभासिन्या रजन्याः किं प्रदीपतः १०८

अपि न स्मरसि प्रोक्तं मया पूर्वमनेकशः ।

तस्या हि भूषणैः कार्यं यस्या रूपं न विद्यते ॥१०९॥

अथ तस्य महाव्याधिः परां कोटिं समस्पृशत् ।

वैद्याश्च सूचयामासुर्नैराश्यं स्पृष्टभूतलाः ॥ ११० ॥

असहयातनाग्रस्तं मित्रं कालवशे स्थितम् ।

दर्शं दर्शमभूद्वाष्पै रानढे रुद्धलोचनः ॥ १११ ॥

अनिच्छन्निजसन्तापं कर्तुं मित्राक्षिगोचरम् ।

सप्रकोष्ठाद्वहिः स्थित्वा हा हा मित्रेति शोचति ११२

अथ फाल्गुनमासस्य वासन्तोत्सवसंभ्रमे ।

रमणीयदिने पुण्ये समासन्नेऽर्कवासरे ॥ ११३ ॥

स्वोत्तरं स्वकुटुम्बस्य रक्षां मित्राय सूचयन् ।
 आलिङ्ग्य तं प्रणम्याथ रमादेव्यै च नीरवम् ॥११५॥

उपायामाप निर्वाणं शङ्करः कुलदीपकः ।
 अथापि भूर्तिभेदेन दीप्यते यशसोज्ज्वलः ॥११५॥

इति सौ. क्षमायाः कृतिषु शङ्करजीवनाख्याने
 दीपनिर्वाणो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥

शुद्धाशुद्धिपत्रम् ।

श्लो	श्लोके	अशुद्धम्	शुद्धम्
११	७	वध्वा	वद्धा
२०	३८	पुण्यपुर्या	पुण्यपुर्या
३६	१६	अनुघ	अनुघ
३७	१९	व्यालिखद्	व्यलिखद्
॥	२०	गृह्णते	गृह्णते
४३	१८	प्रभावतीम्	प्रजावतीम्
४९	८	तदनघताम्:	तदनर्घताम्
६२	१	तेलंग	तेलङ्ग
७२	१५	अद्भुता	अद्भुता
८२	२१	अन्यत्पयु:	अन्यत्पत्यु:
८४	३२	अर्ल्पायं	अर्ल्पाय:
॥	३३	वर्षद्वय:	वर्षद्वयं
१०६	५५	व्यख्यान	व्याख्यान
१३५	२६	नापचर्यम्	नापचार्यम्

सौ० क्षमया प्रणीताः संस्कृतग्रन्थाः ।

१. सत्याग्रहगीता
२. कथापञ्चकम्
३. विचित्रपरिपद्यात्रा
४. शङ्करजीवनाख्यानम्
५. ग्रामज्योतिः

एतानधिकृत्य प्रकाशितानि विद्वन्मतानि संक्षेपतो यथा—

प्यारिसनगरे—“सत्याग्रहगीतानामनि ग्रन्थेऽस्मिन् इण्डिया-देशे महात्मना गान्धिना प्रवर्तितं निरुपमं सत्याग्रहयुद्धं गीयते । महाभारतान्तर्गतायां भगवद्गीतायामिवात्रश्लोकमया अष्टादशाध्यायाः सन्ति । यथा भारते पाण्डवानां जन्मसिद्धस्याप्यधिकारस्य निरोधः प्रतिपक्षैः स्वार्थपरैः कृतस्तथा भारतीयानामाजन्मसिद्धस्वतायाः प्रत्याख्यानमाङ्गलसाम्राज्यप्रचालकैः कृतमिति द्वयोरपि समानो युद्धहेतुः । ललितमधुरा सरलसुबोधा च हृदयग्राहिणी प्रबन्धस्य सरणिः । ऐतिहासिकोऽयं ग्रन्थः स्त्रियापि गर्वाण्यां व्यरर्चाति नितरामभिनन्दनीया कवयित्री ।

मुप्रभातनाम्नि मासिकपुस्तपत्रे—“अस्या अष्टादशाध्यायेषु सत्याग्रहस्येतिहासः, तदपेक्षया च गान्धिमहोदयस्य जीवनवर्णनमपि कृतम् । आफ्रिका-देशादारभ्य लवणसत्याग्रहं यावत्, मोहमयीप्रभृतिनगरेषु च जातस्य वैदेशिकानामत्याचारस्य स-जीवं प्रत्यक्षमिव चित्रं चित्रितम् । रचना व्यामवास्मीकिसर-

णिमनुसरन्ती सरलसरला, प्रसन्नमधुरा, मसृणमसृणा पाठकानां हृदयङ्गमा आकर्षणकारिणी च विद्यते ॥

टैम्स आफ इण्डियानामके सुप्रसिद्धदैनिकवृत्तपत्रे कथापञ्चकं प्रति (सरलानुवादः) — 'पञ्चभिर्विचित्रलघुकथाभिः संवलितोऽयं ग्रन्थः । अनुष्टुभा सरससुमनोहरैर्वचनकुसुमैर्गुम्फिता कथामालि-
केयं भरतखण्डे प्रजानां लौकिकं कौलिकं च जीवनचरितं प्रका-
शयन्ती पाठकानां कण्ठमलङ्करोति । सरणिश्च हृदयङ्गमं कमपि
विशेषं पुष्पति । तथा हि कथायाः सहस्रोपक्रमः, लाक्षणिकप्र-
योगाणां सौन्दर्यं, गुप्तकथांशानां क्रमविकासकारिणी संविधा-
नवैचित्र्यं कथायाः पराकाष्ठा तदनु प्रसहान्तगमनं चेत्यादयो
गुणाः प्रत्यक्षीभवन्ति । पाश्चात्यकवीनां लघुकथाप्रणयनसरणि-
मनुरुन्धाना कृतिरियं शुद्धसंस्कृतमयी सहृदयानां चित्तमाव-
र्जयतीति वयं प्रतीमः ॥

विचित्रपरिपद्यात्रा—लघुपुस्तिकेयमनन्तशयने अनतिपूर्वप्रवृ-
त्तमखिलराष्ट्रीयप्राच्यभाषापरिपत्संमेलनं प्रति मोहमयीनगराद्ग-
तवत्या ग्रन्थकर्त्या यद्यद्वृष्टश्रुतानुभूतं तत्सर्वं श्लोकैरुपवर्णयति ॥

शङ्करजीवनारूपानम्—स्वपितुर्जीवनचरितोल्लेखनात्मकं रम-
णीयं सप्तदशोच्छाससमुपेतं छन्दोमयं काव्यम् ॥

ग्रामज्योतिः—कथात्रयात्मको ग्रन्थः । त्रयाणां भारतीय-
ग्रामस्त्रीरत्नानां प्रबुद्धचरितोपवर्णनेन सुसराष्ट्रप्रबोधं साम्प्रतिकं
प्रख्यापयति । अयमद्यापि न प्रकाशितः । संस्कृतनाम्नि मासि-
कपत्रे तु खण्डशः प्राकट्यं नीतः ॥